

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**TÜRK FOLKLORUNDA ÖLÜM ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR
ÇALIŞMA**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Özlem ÖLMEZ

Enstitü Anabilim Dalı: Sosyoloji

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Abdullah TAŞKESEN

HAZİRAN 2008

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK FOLKLORUNDA ÖLÜM ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR
ÇALIŞMA

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Özlem ÖLMEZ

Enstitü Anabilim Dalı: Sosyoloji

Bu tez 12/06/2008 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Özlem ÖLMEZ

12.06.2008

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
SUMMARY	iv
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: TÜRKLERDE ÖLÜM ANLAYIŞI	7
1.1. Eski Türk Dini.....	7
1.1.1. Şamanizm.....	9
1.1.2. Gök Tanrı Dini.....	13
1.2. Eski Türklerde Ölüm.....	14
1.2.1. Eski Türklerde Öte Dünya Anlayışı.....	20
1.2.2. Eski Türklerde Atalar Kültü İnancı.....	23
1.2.3. Eski Türklerde Ölüm Nedenleri.....	25
1.3. İslamiyet'te Ölüm	26
BÖLÜM 2: TÜRKLERDE ÖLÜM RİTÜELLERİ	28
2.1. Ölüm Öncesi.....	28
2.1.1. Ön Belirtiler.....	29
2.1.2. Kaçınmalar.....	30
2.2. Ölüm Sırası.....	33
2.2.1. Ölümden Hemen Sonraki İşlemler.....	33
2.2.2. Ölünün Gömülmeye Hazırlanışı.....	35
2.2.2.1. Yıkama.....	36
2.2.2.2. Kefenleme.....	36
2.2.2.3. Tabuta Koyma.....	37
2.2.2.4. Cenaze Namazı.....	38
2.2.3. Ölünün Bedenini Kaldırma.....	39
2.2.3.1. Defnetme.....	39
2.2.3.2. Sergileme.....	42
2.2.3.3. Yakma.....	43
2.2.3.4. Mumyalama.....	45

2.2.3.5. Ölü ile İnsan Defnetme.....	45
2.2.3.6. Ölü ile At Defnetme.....	48
2.3. Ölüm Sonrası.....	49
2.3.1. Önemli Günler.....	49
2.3.2. Yuğ.....	52
2.3.3. Yas.....	57
2.3.4. Eşinin Ölümünden Sonra Kadının Durumu.....	60
2.3.5. Başsağlığı Dileme.....	62
2.3.6. Ağıt.....	63
BÖLÜM 3: TÜRKLERDE MEZAR KÜLTÜ.....	65
3.1. Eski Türklerde Mezar Kültü.....	65
3.1.1. Mezarın Gizlenmesi.....	69
3.1.2. Heykel ve Balbal.....	70
3.1.3. Mezar Buluntuları.....	72
3.2. Anadolu'da Türk Mezar Kültü.....	75
3.3. Mezar Ziyareti ve Mezarlıkta Dilek Dileme	78
SONUÇ.....	79
KAYNAKÇA.....	84

Tezin Başlığı: Türk Folklorunda Ölüm Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma

Tezin Yazarı: Özlem Ölmez

Danışman: Yrd.Doç.Dr. Abdullah TAŞKESEN

Kabul Tarihi: 12 Haziran 2008

Sayfa Sayısı: IV (ön kısım) + 89 (tez)

Anabilimdalı: Sosyoloji

“**Türk Folklorunda Ölüm Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma**” adlı çalışmamızda ölüm ritüellerini içeren kültürel unsurların devamlılığı işaret edilmiştir. Birey ve toplum hayatındaki geçiş dönemlerinden biri olan ölüm geçiş dönemi, toplumun sahip olduğu inanç sistemine göre şekillenmektedir. Ancak diğer geçiş dönemlerinde olduğu gibi, bu dönem de içinde geçmiş inançların kültürel unsurlarını barındırmaktadır.

Ölüm öncesinde, ölüm sırasında ve ölüm sonrasında toplum üyeleri tarafından gerçekleştirilen işlemler, sosyal dayanışmayı, sosyal bütünleşmeyi ve sosyal kontrolü etkilemektedir. Bu nedenle ölüm, bireysel olması yanında toplumsal bir olaydır.

Ölüm anlayışının temelinde, toplumun sahip olduğu inanç sistemi yer almaktadır. Bu nedenle çalışmamızda; Eski Türklerin ölüm anlayışına geçmeden önce, genel olarak Şamanizm ve Gök Tanrı inancına değinilmiştir. Anadolu’daki ölüm anlayışının şekillenmesinde, hâkim inancın İslamiyet olması nedeniyle de İslamiyet’te ölüm anlayışına kısaca yer verilmiştir.

Türklerin geçmişten günümüze dek sahip oldukları ölüm ritüellerinin derlendiği bu çalışmada, eski ritüellerin günümüz Türk toplumlarında, kısmen değiştirilerek ya da benzer şekilde uygulandığı görülmüştür. Bunun nedeni, sosyal değişmeye ve farklı inanç sistemleri altına girilmesine karşın, kültürel alışkanlık haline gelmiş inançsal uygulamaların, dolaylı ya da dolaysız nedenlere bağlı olarak kalıcı olmasıdır.

Anahtar kelimeler: Eski Türklerde Ölüm, Şamanizm, Atalar Kültü

Title of the Thesis: A Sociological Study On Death In The Turk Folklore

Author: Özlem Ölmez

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Abdullah TAŞKESEN

Date: 12 June 2008

Nu. of pages: IV (pre text) + 89 (main body)

Department: Sociology

Our study named A Sociological Study On Death In The Turk Folklore has indicated continuity of cultural elements which included death rituals. Death transition period which one of the transition periods in person and society life is taking on a shape according to belief system which society had. However like other transition periods, this period harbors cultural elements of ancient beliefs.

The activities which is done by society persons in death before, death order and after death shape social solidarity, social integration and social control. Therefore death is communal as well as individual.

On death perception basis, belief system which society have takes place. Therefore in our study; before doesn't mention to death perception of ancient Turks, in the abstract, has been mentioned to shamanism and Gök Tanrı belief. Death perception in the Islamic religion has been mentioned in a nutshell by reason of the Islamic religion is dominant perception on becoming systematized of death perception in Anatolia.

In this study which inclusive death rituals which the Turks have from past to present was compiled, old rituals are put into practice similarly or partially transformed was confirmed by contemporary Turks society. Cause of this, in spite of social mutation and has been come under different perception systems, rituals which developed into cultural consuetude persist to appertain to direct or indirect causes.

Keywords: Death In The Ancient Turcks, Shamanism, Cult Of Forefathers

GİRİŞ

Tüm canlıların yaşamının sona ermesi, doğanın kaçınılmaz yasasıdır. İlkel zamanlardan itibaren insanoğlu, ölümü anlamlandırmaya çalışmıştır. Ölümsüzlük arzusu ile ölüme karşı korku duyulmuştur.

Ölüm olayına insanlar tarafından birçok anlam yüklense de modern bilim ölüme daha nesnel gözle bakmak amacıyla, açıklaması hakkında çalışmalar yapmaktadır. Kalbin kan pompalayamaz ve hücrenin oksijen alamaz duruma gelmesi ile ölüm başlamaktadır. Dolayısıyla ölümün en büyük nedeni oksijen eksikliğidir. Oksijensizliğe bedenin tepkisi, can çekişme anı olarak bilinen ve klinik ölümden (kalbin durması) hemen önce gerçekleşen tepkidir. Kanda oksijenin azalması ile kas spazmları ortaya çıkmaktadır. Ardından nefes alış verişlerinin kesilmesi ve sonrasındaki tıkanmalarla; (Constance, 2004: 75) bedeni oluşturan unsurlar arası uyum ortadan kalkmakta ve ölüm gerçekleşmektedir.

Ölüm, gerçekleşeceği bilinen, ancak ne zaman gerçekleşeceği bilinmeyen bir olaydır. İnsanlar beklenen haller dışında hastalık, kaza, intihar, doğal afetler gibi ani olaylar sonucunda da ölüme karşı karşıya gelebilmektedir. Ölüm olayının, yaşamın sonuna geldiğini düşünen kişiye ve yakınına kaybetmek üzere olan veya kaybetmiş kişilere yüklediği acı sosyal, duygusal ve psikolojiktir.

Ölüm olayı anlamlandırılmaya çalışılırken en çok üzerinde durulan şey, kişinin ölümden sonraki akıbetidir. Bunun için, ölümden sonra varlığın sürdürülüp sürdürülmeyeceği, sürdürülecekse bunun nasıl, nerede olacağı soruları sorulmuştur. Bütün dinler, buna bir açıklama getirmiştir. Bu açıklamaların benzer tarafları olmakla beraber farklı sonuçlar taşımaktadır. Dinlere göre değişen ölümden sonra yaşam gibi öznelliğe açık bir konuda, nesnel bir yaklaşımın varlığından söz edilmesi olanaksızdır. Ancak çoğu dinde ortak olan, ölümden sonra kişinin cezalandırılarak ya da ödüllendirilerek cennet veya cehenneme gidecek olmasıdır.

Bazı inançlar ölümü, reenkarnasyon ile bir ruh döngüsü haline getirmişlerdir. Buna göre, biyolojik ölümün gerçekleşmesi ardından ruh başka bir insan ya da hayvan bedenine göç eder. Bu inanış, bilhassa atalar kültürüne sahip toplumlarda önem

taşımaktadır. Bu toplumlar, ölmüş atalarının ruhlarının ruh göçü yoluyla nesilden nesile geçtiğine inanmaktadırlar (Constance, 2004: 191).

İslam tasavvufunda da bulunan tenasüh öğretisinde ruhların dönüşü, bir daire veya kavis etrafında olmaktadır. Ölümünden sonra ruh, bitki, hayvan, en son merhalede ise insan şeklinde görünmektedir (Durdu A. ve Durdu B., 2005b). Ruhun, maddî herhangi bir dünyada kendisini göstermesi, insanın yaptıklarının öte yaşamına hazırlığı sayılmaktadır. Yani hayat bir sebep-sonuç ilişkisine bağlanmaktadır.

Kesinlikle doğu kökenli olduğu düşünülen ruh göçünün, (Roux, 1994: 219) Uygurlar aracılığıyla Orta Asya'da yayıldığı düşünülmektedir. Bu inanca Anadolu'daki Alevî-Bektaşî topluluklarında rastlanmaktadır. Alevî-Bektaşî'lerdeki tenasüh inancının, Budizm'in Asya'da yaygınlaşmasından sonra Batıya göçen Türkler aracılığıyla Anadolu'ya girdiği düşünülmektedir. Çünkü İslam, tenasüh düşüncesini kesinlikle reddetmektedir (Durdu A. ve Durdu B., 2005b).

Dinler haricinde ölüm ve sonrası hakkında bilimsel teoriler öne sürülmüştür. Ölümünden sonra yaşamı savunan teoriler karşısında, ölüm ile hayatın tamamen sonlandığı yönünde teoriler de bulunmaktadır. Bunlardan biri 'epifenomenalizm'dir. Bu kurama göre beden ölümü, kişisel hayatın da ebedî sonudur. Ruh, beynin bir fonksiyonudur. Bedenin oluşmasından önceki duygusuzluk ile ölümden sonraki hal benzerdir. Çünkü ruhla beden arasındaki her şey ortaktır. Kurama göre, ruh ve beyin ayrı anlamlar taşıyan aynı nesneye işaret eden terimlerdir (Koç, 1991: 72 – 73, 77).

Ölümden korkan insanoğlu, ölüm düşüncesi etrafında sayısız ritüeller¹ oluşturmuştur. Bu ritüeller, sosyal şartlar ve dini kaideler zemininde şekillenmiştir. Bu şekillenme, Eski Türklerin ölüm etrafında geliştirdikleri ritüellerde de görülmektedir. Atlı göçebe kültürüne mensup Eski Türkler, yaşayış tarzlarına bağlı olarak sürekli yer değiştirmiş; bu hareketlilik onların farklı kavimlerle, dolayısıyla farklı kültürler ve inançlarla etkileşime girmelerini sağlamıştır. Bu etkileşim ile sosyal değişme ve buna bağlı olarak kültürleşme gerçekleşmiştir.

Kitlenin, karşılaştığı yeni inançları, değerleri ve sembolleri eleştirmeksizin kabul etmesi; ihtiyaçlarına daha kısa ve pratik yoldan cevap veren, tatmin eden bu unsurlara

¹ Ritüel: Dini bir inanç gibi benimsenmiş alışkanlık, kişilerce kutsallaştırılmış davranış biçimleri, temalar.

bağlanarak onları sürdürdüğü görülür. Bütün toplumlarda olduğu gibi Türkler de amaç ve anlamlar dünyasındaki boşluklarını, eski ve yeni kültürlerinin karışımı olan inanç kalıplarıyla doldurmaya çalışmışlardır. Manevî kültürün oluşmasını sağlayan bu unsurlar, örf ve âdetleri, kolektif davranışları, değer yargılarını, ahlâk anlayışını, sosyal normları ve zihniyet değişikliklerini etkilemektedir. Eski Türk kültüründeki Şamanist unsurlar, farklı dinler altına girmiş tüm Türk toplumlarının ölüm anlayışında olduğu gibi günümüz Anadolu ölüm anlayışında da belirgin bir biçimde görülmektedir. Ölüm etrafında şekillenmiş ritüellerle, Türk Şamanlığının, ananevi medeniyette hâkim ideoloji olduğu görülmektedir. Müslümanlığı kabul etmiş olan toplumlar da dinde olmayan çeşitli inanç ve uygulamaları İslamiyet ile uyumlu hale getirerek hayata geçirmişler; İslami varyantlar ortaya çıkarmışlardır.

Metot

Eski Türklerden yola çıkarak yapılan bu çalışmada, konu ile ilgili literatür, imkan ölçüsünde taranarak, ele alınan inançların; halkbilimi, dinler tarihi, mitoloji ve Türk kültür tarihi verilerinden istifade edilerek sosyolojik değerlendirmesi yapılmıştır. Kaynak taramasına dayanan çalışmamızda, Eski Türklerin ölüm geçiş dönemi hakkında geniş incelemeler yapmış olan Jean-Paul Roux ve Anadolu folklorunda ölüm etrafındaki davranışlar hakkındaki bilgileri sistematik hale getirmiş olan Sedat Veis Örnek'in kaynaklarından sıkça faydalanılmıştır. Eski Türklerde, farklı zamana ve mekâna ait ölüm geçiş dönemi ile ilgili bazı inanç ve alışkanlıkların, sosyal değişimlere rağmen aynı sebeplere dayalı olarak aynı sonuçları doğurduğu açıklanmıştır. Çalışmamızda kaynak taramasına dayalı olarak bir durum tespiti araştırması yapılmıştır.

Cenaze ve benzer törenler, toplumsal ortamlar olmalarıyla bireyin sosyalleşmesine katkıda bulunur. Toplum üyeleriyle biraradalık, değerlerin gerekliliğinin anlaşılmasına katkıda bulunmakla birlikte, toplumsal kültürün gelecek kuşaklara aktarılmasını ve devamlılığını sağlamaktadır. Törenler, herhangi bir toplumun, genel olarak yapısının tetkiki için önemli veriler taşımaktadır. Ancak bunlar yer ve zaman içinde değişime uğramaktadır. Günümüzde eski inançların izleri toplumumuzda görülmekle birlikte, eski zamanlarda olan, uygulama ortamını kaybetmiş çeşitli alışkanlıkların varlığına da

rastlanmaktadır. Uygulama benzerlikleri ve farklılıkları, toplumun yeni durumu ve ihtiyaçları ile ilintilidir.

Ölüm etrafındaki inançların, din kurumu ile yakından ilgili olması nedeniyle I. bölümde Şamanizm’de ve İslamiyet’te ölüm anlayışı hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmamız Eski Türklerin inançlarından yola çıkarak hazırlandığı için, Şamanizm’in özellikle üzerinde durulmuştur. Eski Türklerin ölüm hakkındaki inançları incelenirken, Şamanizm ile Türk kültürüne yerleşmiş ve Türklerin sosyal hayatı üzerinde etkisi büyük olan atalar kültürüne yer verilmiştir.

II. bölümde halkbilimi, mitoloji, kültür tarihi verilerinden faydalanarak, ölüm etrafındaki inançların dinsel ve mitolojik toplumsal tezahürleri derlenmeye çalışılmıştır. Bu konuda yapılan çalışmalar geniş olmakla birlikte, çelişkili bilgiler içermektedir. Bu nedenle yaygın görünümde olanlara ağırlık verilmiştir. Eski Türk inançlarında ölüm hakkında derlenen bilgiler genel olarak ölüm öncesi, ölüm sırası ve ölüm sonrası başlıkları altında toplanarak, bu bilgilere Anadolu’daki yansımaları eklenmiştir. Böylece, İslam dinine mensup Anadolu halkının, Şamanizm’den getirdiği inançlar ve çeşitli sosyal davranışların, yeni inanç sistemi ile iç içeliği gösterilmeye çalışılmıştır.

III. bölümde ölüm anlayışının somut kaynaklarından olan mezar taşlarının kısa tarihçesi verilmiş; arkeolojik verilerden yola çıkarak, mezar buluntuları ele alınmıştır. Mezar buluntuları, ait olduğu toplum hakkında geniş bilgiler içermektedir. Buluntular, geçmiş kültürlerin maddî yönünün açıklanmasında öncül araçlardır. Nitekim toplumların kültür tarihleri, geniş bir biçimde bu buluntular üzerinden anlatım bulmuştur.

Problem

Doğum ve düğünde olduğu gibi ölüm geçiş dönemine bağlı olarak gerçekleştirilen ritüeller, örf ve âdetlerin kapsamı altındadır. Örf ve âdetler ise sosyal ilişkileri düzenleyen normlardır. Sosyal değişmeye paralel olarak toplumların sosyal normlarında da farklılaşmalar olmaktadır. Ancak bu değişme, yeni toplumsal yapıya bağlı olarak tüm normlarda gözlemlenmez. Türk toplumunda da, yaşadığı sosyal değişmeye bağlı olarak çeşitli âdetler değiştirilerek devam ettirilmesine karşın, bazıları etkisini kaybetmiş,

unutulmuştur. Değişen âdetler, içlerinde eski inançları ve yeni inançları barındırmaktadırlar.

Ölüm ile kişinin toplumdan ayrılmasına rağmen, ölüm etrafında yapılan işlemler öte dünyaya gitmiş kişi ile bu hayat arasında bağ kurulduğu inancını ön plana çıkarmaktadır. Bu inanç, çeşitli davranışların toplumsallaşmasına neden olmuştur. Geçmiş kültür ve inanç sisteminde etkin olan, sosyal değişimin etkisiyle yeni inançlarla bütünleştirilen eski geleneklerin varlığı, hoş karşılanmayan hurafe¹ problemini ortaya çıkarmaktadır. Ancak hurafe olarak kabul edilen batıl inançlar², geçmiş kültürün unsurlarının günümüzdeki versiyonlarıdır.

Önem

Toplumların bütünlükleri ortak noktalarının varlığı ile gerçekleşmektedir. Bu ortak noktaların başında, tüm toplumsal kurumları kapsayan unsurlar taşıyan millî kültür gelmektedir.

Bir toplumun kültürünü besleyen ritüellerin bilinmesi, toplumsal hayatı olumlu yönde etkileyenlerin yaşatılması, sosyal çözülme ve yabancılaşmayı engelleyici niteliktedir. Toplum içindeki tüm bireyler birbirlerine karşı sorumludurlar. Günümüzde maddî yaptırımlardan ziyade bireysel tercihlere bağlı olarak uygulama bulan âdetlerin devamlılığı, değişen dünya şartlarında daha sağlıklı toplumsal yapılara sahip olunmasına yardımcı olmaktadır. Bundan hareketle Eski Türklerde ölüm etrafındaki inanç ve davranışlar araştırılmaya değer görülmüştür.

Bu çalışma, inançlar, örf ve âdetler bağlamında sosyolojik bir analiz niteliği taşımaktadır. Bu nedenle kültür kökenleri hakkında yapılacak sosyolojik çalışmalara örnek olacağı düşünülmektedir.

¹ Dine sonradan girmiş yanlış inanç.

² Doğaüstü olaylara, gizli ve akıldışı güçlere, kehanetlere aşırı derecede bağlı boş inançlar.

Amaç

Ölüm etrafındaki ritüeller diğer âdetlerde olduğu gibi, sosyal ilişkilerin anlamlı kılınmasını; sosyal değişmeye rağmen, millî kimliğin korunmasını sağlamaktadır. İnsanlar sosyal hayattaki kimi davranışlarını, sosyalleşme sürecinde âdetler aracılığıyla edinmektedirler. Bu edinimlerin bireylerce dışarı yansıtılması, beraberinde sosyal bütünleşmeyi ve dayanışmayı getirmektedir.

Bu çalışma bilhassa Eski Türklerin ölüm etrafındaki inanç ve davranışları dikkate alınarak hazırlanmıştır. Ritüellerin bütünleşme, sosyal kontrol ve sosyalleşmedeki rolünün, Eski Türklerin ölüm etrafında geliştirdikleri davranışlarla analiz edilmesi amaçlanmıştır.

BÖLÜM 1: TÜRKLERDE ÖLÜM ANLAYIŞI

Türkler, atlı göçebe kültürüne sahip olmaları nedeniyle, zaman içinde çokça yer değiştirmişlerdir. Mekanda hareketli olmaları, onların büyük kültür ve din çevreleriyle etkileşime girmelerini sağlamıştır. Türklerin etkin olduğu coğrafya etrafında, özellikle Hindistan, Çin, İran gibi köklü kültürlerin varlığı, onların değerler dünyasını etkilemiştir. Şüphesiz Türklerin ölüm anlayışı da birçok kültürel unsur gibi, bu kültürlerden ve inanç sistemlerinden etkilenmiştir.

Toplumların ölüm ile ilgili sahip oldukları ritüeller, doğrudan inanç sistemleriyle ilgilidir. Bu nedenle çalışmamızın bu bölümünde, Eski Türklerin genel olarak etkisi altında buldukları Şamanizm ve Gök Tanrı inancına değinilmiştir. Daha sonra Eski Türklerde ölüm anlayışı, buna bağlı olarak atalar kültü ve öte dünya anlayışları ve ölüm nedenleri hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Son olarak, günümüzde Anadolu'daki ölüm anlayışının temel dayanağı olan, İslamiyet'teki ölüm anlayışına yer verilmiştir.

1.1. Eski Türk Dini

Tükler' in eski dinleri konusunda ele geçen asıl malumatlara, Çinlilerin “Wei-shu” ve “Sui-shu” salnamelerinde rastlanmaktadır. Fakat bu bilgilerin birbiriyle tezat teşkil etmeleri yanında, bilgiler yetersiz ve zor anlaşılır haldedirler (Gumilev, 2002: 103). Bu nedenle ki, Türklerin en eski dinlerinin ne olduğu konusunda birçok nazariyeler ortaya atılmıştır.

Uygurlar, 4000 - 6000 yıl önce güneşe tanrı diye tapmışlardır. M.Ö. 1000 yıllarına ait parlayan güneş şeklindeki mezarlar ve Çerçenin Tuzlukkaş Mezarlığında bulunan güneş sembolü meşaleler baz alınarak, Uygurların ilk inandığı tanrının güneş oluşu ileri sürülmekte ve bu inancın 4000 – 6000 yıl öncesinden başladığı düşünülmektedir (Rahman, 1996: 134). Uygurlardan sonra yönetimi ele geçiren Kırgızların ise Gök Tanrı'ya inandıkları, Çin ve İslâm kaynaklarında belirtilmiştir (Gömeç, 1998: 40).

Orhun kitabeleri de dâhil olmak üzere, Gök-Türkçe yazılı metinlerde “din adamı” manasında ya da “şaman” manasında herhangi bir kelimeye rastlanmamıştır (Kafesoğlu, 1980: 41). Ancak, Şamanizm'in Türklerin en eski dini olmadığını savunan

araştırmacılar bu iddialarını kanıtlayamamakla birlikte, Eski Türklerin Şamanist olduğu görüşü 20. asırda Orta Asya Türkleri arasında yapılan araştırmalar ile iyice yerleşmiştir (Yıldırım, 1998: 300). Ziya Gökalp (19???: 27 - 28) ise, dışarıdan Natürizm gibi görünen Eski Türk dininin, aslında bir sembolizm olduğunu ve bu sembolizmin, Totemizm içinde kendini gösterdiğini öne sürmüştür. Gökalp bu görüşünü, Totemizm içinde sembollerin hâkim olması ile temellendirmiştir.

Türkler, çok çeşitli sosyo-kültürel hayat tarzları ve sosyo-politik oluşumları gerçekleştirmişlerdir. Dini yaşantıları da, farklı doğal ve toplumsal şartlarla etkileşime girmeleri sonucunda karmaşık bir hale gelmiştir. Tarih boyunca taşıdıkları kalıcı unsurlar ile yeni çevrelere uyumun dayattığı yeni dini unsurlar yan yana getirilmiş, hatta çift yönlü etkileşime girilmiştir (Günay, 1998: 515).

Türklerin çoğu geniş bir coğrafyada, göçebe veya yarı göçebe hayat sürdürmüşlerdir. Türkler, tarihi İpek Yolu ile Baharat Yolunun ülkelerinde kavşak oluşturması ve pek çok savaş yapmaları ile coğrafi yayılma gerçekleştirmişlerdir. Bu nedenlere bağlı olarak, tarihin çok erken dönemlerinden itibaren, eski dünyanın birçok milletleri, kültürleri, medeniyetleri ve dinleri ile temasa girmişler, böylece kültür alışverişleri yapmışlardır (Gumilev, 2002: 104).

Şamanist olduğu kabul gören Türklerin dünya görüşleri, kendi aralarında farklılıklar gösterebilmektedir. İnan (1995: 1), kimi Türklerin inançlarının, Altay ve Yakut Şamanizmine nazaran çok daha gelişmiş ve olgunlaşmış olduğunu öne sürmüştür. Şamanizm hakkında etraflıca araştırma yapmış olan Eliade, Kuzey Asya'da dini-sihri hayatın şaman etrafında toplandığını, fakat şamanın tanrıya kurban sunuluşuna katılmadığını belirtmiştir. Eliade'ye göre, dinden ziyade bir sihir niteliğinde görünen Şamanizm, bir bozkır-Türk inanç sistemi olmadığı gibi, Şamanizmin Tanrı ve "yer-su" inançlarıyla da ilgisi bulunmamaktadır. Ancak, Türkler' deki atalar kültü, kartal inancı, demircilik ve at kurbanı ile uyumu oldukça fazladır. Şamanist unsurlar, Türk toplumunda tabiata atfedilen kuvvetleri etkileyerek, âdeta bir din sağlamlığı kazanmıştır (Kafesoğlu, 2002: 300 - 302).

Totemizm¹, Budizm², Manihaizm³, Mazdaizm⁴, Taoizm⁵ ve Lamaizm⁶ gibi dinler, çeşitli nedenlerle Türkler arasında yayılmıştır. Ancak Şamanizm'in etkileri, Türklerin girdikleri tüm dinlerde kendini göstermiştir.

İslamiyet kabul edilinceye dek, Türklerde Şamanizm hâkimdir. Fakat İslâmiyet'in kabulünden sonra da dini geleneklerde Şamanizm'in etkileri görülmeye devam etmiştir (Uraz, ? : 201). Türklerin tümünün aynı anda Müslümanlığı kabul etmemiş olmaları, sonradan Müslüman olan kavimlerin beraberinde getirdikleri Şamanist unsurların, dini kültürü oluşma aşamasındaki toplumlarda canlanmasına neden olmuştur (İnan, 1995: 206).

1.1.1. Şamanizm

Şamanizm, tipik olarak Sibiryaya ve Orta Asya'ya özgü bir dinsel olgudur (Eliade, 1999: 22). Şamanizm'in; ruhların, canlıların arasında bulunduğu inancının olduğu anaerik dönemlerde, ilkel insanın yaşamın ve ölümün anlamını aramaya çalışması sonucu ortaya çıktığı düşünülmektedir. Şamanizm'in Çin kökenli olduğu ve diğer toplumlara da Çin'den yayıldığı bilinmektedir. Sibiryadaki kazılarda M.Ö. 1200 yıllarına ait olduğu bilinen şaman mezarlarından yapılan çıkarımlarla, Şamanizm'in bu bölgeye Hunlarla geldiği fikri kesinlik kazanmıştır (Tram-Semen, 2007: 85 - 88). Rahman (1996: 143 - 144), ibadethane ya da kutsal kitabı bulunmayan, buna karşın

¹ Totemizm kısaca “ insanla hayvan ya da bitki gibi doğal nesnelere arasında bir akrabalık ilişkisi ya da gizemli bir bağ bulunduğu inancına dayanan düşünce ve davranış sistemi” olarak ifade edilmektedir. Totemizm’ de herhangi bir hayvan, bitki ya da cisim klan’ın atası kabul edilmekte ve buna “totem”; totemi sembolleyen tahta ya da taştan yapılmış parçalara ise “şuringa” denilmektedir (Kafesoğlu, 1980: 9).

² Hint Hükümdarlarından birinin oğlu olan Buda (Sidhartha Gotama) tarafından Hindistan’da kurulan Budizm, önce İran daha sonra da Helenizm etkisi altına girmiştir (Roux, 2001: 87).

³ Manicilik (Manihæism, Manihaism) 3. yüzyılın son yarısında Mani tarafından kurulmuş bir dindir. O güne dek bilinen tüm dinsel sistemlerin gerçek sentezi olduğu ileri sürülmüştür. Bu din hem Doğu’ya hem de Batı’ya doğru hızla yayılmıştır (Meredith, 1972: 148).

⁴ M.Ö. 7. yüzyılda doğduğu tahmin edilen Mazdaizm’in kurucusu Zerdüş, Ormiye’lidir. Tanrı bu dinde “Ahura Mazda” diye adlandırılmıştır. Mazdaistler, ateşi kutsal kabul etmişlerdir (Uraz, ? : 218).

⁵ Din olmaktan ziyade mezhep halinde olan ve Türklerden bir kısmını da çevresine alan Taoizm’in kurucusu Çinli Çang Tsolin’dir. İsa’nın doğumundan yüz yıl kadar sonra gelen Tso’nun prensiplerini oğlu Heng genişleterek formüle etmiş, bunlar bir kitapta toplanmıştır ki, bu kitabın adı Tao-king’ dir (Uraz, ? : 222).

⁶ Lamaizm, Budizm’in etkisi altında gelişmekle beraber, Budizm’den farklı tarafları da vardır. Ama her ikisinin ana hatlarında belli başlı değişiklik göze çarpmaz. Lamaizm Tibet taraflarında kurulmuş, yayılmış, Türklerden bir kısmı da bu dinin görüş ve inanışlarına katılmışlardır (Uraz, ? : 223).

belirli bir sistem ve disipline sahip ilkel bir din olan Şamanizm'in, Animizm¹ ve Totemizm etkisinde ortaya çıktığını ileri sürmüştür.

Şamanizm, taşıdığı ve ortaya koyduğu doktrinlerle bir din sayılmasa da, din kadar etkili olmuştur. Altaylılar ve Yakutların yüzyıllarca bağlı kaldıkları Şamanizm'de, her şeyin maddî ve ruhî olmak üzere iki varlıkla temsil edildiğine inanılmaktadır. Bu inançta Animizm etkisi bulunmaktadır. Animizm ve Natürizm'in ana hatlarından beslenen Şamanizm'in, tanrıları ve bu tanrıların görevleri vardır. Şamanizm'de demir, toprak, ateş, su ve ağaç olmak üzere beş kutsal unsur vardır (Uraz, ?: 209 - 216).

Şamanlığı yayan kişilere “şamanist”, Şamanizm'i temsil edenlere “şaman” adı verilir. “Şaman”a Altaylılarda “Bakşi” denilmektedir. Bakşi, “üstad”, “sanatkâr” anlamlarını taşımaktadır (Rahman, 1996: 147). Rusça aracılığı ile Tunguzca'dan geldiği söylenen “şaman” kelimesinin karşılığı; Yakutça “ojin”, “udoyan”; Buryatça “udayan”; Türkçe-Tatarca “kam”dır (Eliade, 1999: 22). Başka bir araştırmaya göre ise “şaman” kelimesi, Çinceden gelmiştir (Uraz, ?: 206).

Kuzey Asya'da, Yakutlarda ve Samoyedlerde çırak, usta şamanın “sır-ra-erme” töreniyle şaman olmaktadır. Yakutlardaki sır-ra-erme töreninde şaman adayının, yaşamını şeytana adayacağına söz vermesi ile şeytanın, onun tüm isteklerini yerine getireceğine inanılmaktadır. Yakutlarda diğer bir inanışa göre, şaman öldükten sonra başka bir aile üyesinde ete kemiğe bürünür (Eliade, 1999: 143, 35). Diğer bir Yakut inanışına göre ise, şamanın ruhu kartal yumurtasından ya da kutsal bir ağaçtan doğarak, şamanın ana karnındaki vücuduna girer. Buryatlara göre, Buryat karısının bir kartal ile münasebetinden sonra, kadının ruhları görmesi ve onlarla konuşması ile şaman olacağına inanılır (Uraz, ?: 206). Tunguzlar şamanın, şeytanın yardımı ile dünyaya geldiğine inanırlar. Şaman olmak isteyen kişi, ölen şamanın boşalan yerini doldurmasını kendisine buyurduğunu rüyasında gördüğünü ileri sürer. Buna göre, çağrıya uymak zorunludur. Çünkü uygun aday çıkmazsa ata ruhlarının, çocuklara eziyet edeceği endişesi taşınmaktadır. Ayrıca Mançularda ve Mançurya Tunguzlarında, dededen toruna geçmesi ve kişinin iç-çağrısının gösterdiği yoldan gidilmesine dayanan iki yollu şaman olma vardır. Altaylılarda ve Kırgız-Kazaklarında Şamanlık kalıtsaldır (Eliade, 1999: 35 - 39).

¹ Animizm: Doğadaki nesnelere, insan ruhuna benzer ruhlar taşıdıkları inancı.

Şamanın en önemli görevleri yeraltına inmek ve göğe çıkmaktır. Altaylılarca büyük bir öneme sahip olan şamanın yeraltına inişi; Ölüler Hükümdarı'nın, sürü hayvanlarını ve hasadı kutsamasını sağlamak, hastanın ruhunu kötü ruhlardan arındırmak ve ölüleri öte dünyaya götürmek amacıyla yapılır (Eliade, 2003c: 26). Bu yüzden özellikle kudretli şamanlar, halk arasında korkuya dayanan büyük bir itibara sahiptirler. Yeraltına iniş haricinde şamanlar göğe çıkarlar. Bu tören sırasında geleceğe yönelik önemli kehanetler elde etmekte ve insanlara şifa dağıtmaktadırlar. Yine bu törenlerle Eski Türklerdeki “göğün katları” inancı daha iyi anlaşılmiştir (Candan, 2006: 150). Yeraltına iniş ve göğe çıkma ile şaman, insanlara iyilik etmektedir. Fakat kızdırıldığında ya da kendisine inanılmadığında, kötü ruhları insanlara musallat eder. Bu nedenle, hem sevilir hem de kendisinden korkulur. Yakutlar ve Altaylılar, şamanın öldükten sonra konuşmasını işitir. İnanışa göre, öldükten üç ya da yedi gün sonra şamanın ruhu, akrabalarını görmeye gelir ve davuluna vurarak geldiğini bildirir. Şaman, onlardan kurban istemektedir. Eğer isteği yerine gelmezse insanlara kötü ruhları musallat eder. Bu nedenle, kurbanlar kesilir ve ziyafet hazırlanır. İşte bundan sonra şamanın ruhu, iyi körmösler¹ arasına geçer. (Uraz, ? : 208 – 210). Şamanın görevlerini gerçekleştirmesine yönelik inançsal faaliyetler, Şamanizm'in esasını kurmuştur.

Toplumun dinsel ve sihirsel yaşamı, şamanın çevresinde dönmektedir. Fakat birçok kabiledede şaman haricinde kurban sunucu, rahip ve ailedeki dinsel yaşamın da başı olan aile reisi, dinsel bütünlüğü sağlamaktadır. Ancak bütün bölgelerde esrimenin baş ustası şamandır (Eliade, 1999: 23). Bu nedenle Şamanist bölgelerde, dinsel ritüellerin gerçekleştirilebilmesi için şamanın varlığı zorunludur.

Şamanizm, Eski Türklerde hâkim biçimde görülmektedir. Eski Türklerin inançlarından bahsedilirken, “Tanrı”, “yerin katları”, “öte dünyada yaşam” ve “atalar kültü” inanışlarına geniş yer verilmektedir. Eski Türklerin dini inançlarında, birçok farklı inanış şekilleri bir arada görülmektedir. Yapılan araştırmalarda, Eski Türklerde Gök Tanrı'nın yüceliğinden bahsedilmekle birlikte, ayrı ayrı görevlendirilmiş ve kendilerine kurban sunulan başka tanrılardan da bahsedilmektedir.

İlkel devirlerde insanlar tanrıları yoktan var etmişlerdir. Daha sonra bir takım hayvanları, güneşi, bitkileri, fırtınaları vs., tanrı olarak tanımışlar; bunlarda ruhsal bir

¹ Ölülerin ruhu anlamında kullanılmıştır.

kudret bulunduğuna inanmışlardır. Altay Türkleri, en büyük tanrı olarak Kara Han'a inanmıştır (Uraz, ? : 39 - 40). Göğün tanrısı Ülgen ve yeraltı tanrısı Kuday da ilk yaratıcı Kara Han'ın çocuklarıdır. İnanca göre iyilik tanrısı Ülgen ve kötülük tanrısı Erlik, yaşayan insanlar gibi aile düzenine (eşlere, çocuklara ve yardımcılarına) sahiptir (Yücel, 2000: 99).

“Ülgen”, Kırgız-Kazak lehçelerinde “büyük”, “ulu” anlamındadır. Buryat dilinde, “anamız yağız yer” anlamındaki “uluyer”, Ülgen'i ifade etmek için kullanılmıştır (İnan, 1995: 31). Göktürkler, Ülgen'e “Ogan” ya da “Gök Tanrı”, Yakutlar “Ulu Toyun”, Altaylılar “Gergiday” demişlerdir. Şaman dualarında Ülgen'e “Akayaz”, “Ayazkan” da denilmektedir. Ülgen, evrensel idare mekanizmasının hiyerarşik yapısı içindeki en üst noktasını sembolize eder. Bir inanişaya göre, Altaylıların büyük tanrısı Kara Han ile Ülgen, göğün on yedinci katında oturmaktadırlar. Ülgen'in oğulları, iyilikseverdirler ve gökte yaşarlar. Onlar için yapılan törenler, onların sevgisini kaybetmemeye yöneliktir. Ülgen'in kızları ise yeraltında yaşar ve hilekârdırlar (Uraz, ? : 71, 86 - 88). “Ak kızlar” ya da “Kıyan”lar diye adlandırılan bu kızlar haricinde, Şamanizm'de Umay, Ana Mangıl, Ak ene, Ayısıt adında dişi ruhlar bulunmaktadır (İnan, 1995: 34). Bunların yanı sıra Ülgen' in hizmetinde Yayık, Suyla, Karlık, Utkuçı adında başka tanrısal ruhların varlığına da inanılmaktadır. Yayık, insanlarla Ülgen arasında vasıtalık yapmak, insanları kötü ruhlardan korumak, şamanı himayesinde göklere çıkarmakla görevlidir. Suyla, insanları görüp gözetmek, insanların hayatındaki gelecek değişiklikleri haber vermek, ayın sırasında şamanın göğe ya da yeraltına yaptığı yolculukta kötü ruhları şamanın çevresinden uzaklaştırmak ve şamanın beraberinde getirdiği kurbanın ruhuna, Yayık' la beraber eşlik etmekle görevlidir. Karlık, Suyla'nın en yakın arkadaşı ve yardımcısıdır. Utkuçı, göğün yedi katından şamanın ötesine geçemeyeceği beşinci katında, şamanı ve yanında getirdiği kurbanın ruhunu karşılamak, şamanın isteklerini Ülgen' e iletmekle görevlidir. “Ülgen Beyin Elçisi” unvanıyla da anılan Utkuçı, Ülgen ve şamanın irtibatından sorumludur (Candan, 2006: 152 - 153). Şamanizm'de Tanrının yaşayışı insansı tarif edilmiştir. Nitekim Dede Korkut hikâyelerinde Tanrı, öfkelenme, bağırma gibi davranışlar göstermektedir. Ayrıca bu hikâyelerde Azrail'in de Tanrı gibi insanlaştırıldığı, hatta tasvir edildiği görülmektedir.

Bir rivayete göre Kara Han, insanlar çoğalmaya başlayınca ilk yarattığı insanı, diğerlerine kötülük yapması sonucu yeraltına göndererek, adını Erlik koymuştur (Uraz, ? : 58). Göktürkler yeraltındaki tanrıya “Yayer”, Oğuzlar “Karayer” demişlerdir. Erlik Han’ la, yerli anlamını taşıyan “Yağız yer” ve “Kara yer” aynı ruhtur. Erlik, yeraltının beşinci yahut dokuzuncu tabakasında siyah bir taht üzerindedir. İnsanlar Erlik’ten korkar ve ona ibadet ederler. (Gökalp, 19??: 54, 64 - 65). Onun gazabından korktukları için, ona kurban keserler ve bu kurbanın derisini, başını ve ayaklarını kesmeden tulum halinde çıkarırlar. Kurban kesilirken, bir damla kanın bile etrafa saçılmamasına ve hiçbir kemiğin kırılmamasına dikkat ederler. Erlik, kılıcı, kalkanı, çocukları ve emrinde hayvanları olan, korkunç bir tanrı olarak bilinir. Erlik’in bulunduğu yeraltı âlemi, dokuz kat olarak tasarlanmıştır (Uraz, ? : 58 - 59). Erlik’in dünyasına mensup bütün kötü ruhlara, “kara nemeler” ya da şeytanlar anlamına gelen “yekler” denilmektedir. Bir rivayete göre Erlik’in yedi, diğer bir rivayete göre dokuz oğlu vardır. Adları ve sayıları kaynaklarda farklı geçen Erlik Han’ın oğulları, babaları için yapılan kurban töreninde bulunurlar ve şamana Erlik ile görüşmesinde öncülük ederler. Bunun yanı sıra, insanları kötü ruhlardan korumak da, Erlik’in oğullarının görevleri arasındadır. Bu nedenle, insanlar bu ruhlara saygı duyarlar. Kızları ise, adları malum olan “sekiz gözlü Kıştey ana” ve “Erke Solton” ile toplam dokuz tanedir (İnan, 1995: 40 - 41). Bu kızlar, yeraltında buldukları gibi, yeryüzünde Şamanların törenlerinde de bulunurlar. Şamanın yeraltına gidişi sırasında, onu kandırmaya çalışırlar. Şamanı kandırmayı başarırlarsa, Erlik hiddetlenir ve şamanı öldürür (Uraz, ? : 83 - 84).

1.1.2. Gök Tanrı Dini

Yapılan araştırmalarda Türklerin dininin ismi hakkında bir belgeye rastlanmamış, fakat kitabelerden yola çıkarak Gök Tanrı dini olarak adlandırılmıştır (Gömeç, 1998: 48). Asya Hunlarında Gök Tanrı’nın din olarak mevcudiyeti, M.Ö. 5. yy’a kadar tespit edilmiştir (Kafesoğlu, 1980: 60). Tanrı, en yüksek varlık olarak inancın merkezinde yer almaktadır. Bu dinin menşeinin, Asya Bozkırlarına bağlanması konusunda araştırmacılar hemfikirdir. Bazı kitabelerde adı “Türk Tengri”si diye anılan Tanrının, o çağlarda milli bir tanrı olarak algılandığı görülmektedir. Gök Tanrı’nın yaratıcı kabul edilmesi yanında, yaşamın her safhasında etkisi bulunmaktadır (Kafesoğlu, 2002: 308 -

309). Gök Tanrı'nın bir tapınağı yoktur. Bunun nedeni, yeryüzüne hâkim en yüksek yerde oturuyor olduğuna inanılmasıdır.

“Tanrı” kelimesinin, Altay Halkları'nın dilinden geldiği düşünülmektedir (Rahman, 1996: 133). Tanrı'ya Moğollarda ve Kalmuklarda “Tengri”, Buryatlarda “Tengeri”, Volga Tatarlarında “Tengere”, Beltirlerde ise “Tingir” denilmiştir. Bu kelimeler, hem “gök” hem de “Tanrı” anlamında kullanılmıştır (Eliade, 2003c: 12 - 13).

Eski Türkler, tabiatta bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanmışlardır. Dağ, tepe, ırmak, ağaç vb. varlıklara “kutlu” demeleri ve onlara çeşitli kuvvetler atfetmeleri, onları ruh-tanrılar olarak tasavvur etmelerinden ileri gelmiştir. Tabiat ruhlarına, Göktürk çağında “yer-su” (“yer-sub”), Uygurlarda ise “yer-suv” denilmiştir. Çeşitli Türk toplumlarının Gök Tanrı ve ataları haricinde tabiat kuvvetlerine kurban sunmaları, natürizm etkisiyle geldiği düşünülen bu inanca bağlıdır (Yıldırım, 1998: 302 - 303). Tanrı'nın yerini korumasına karşın, başka tanrıların da varlığının görülmesinde, Türklerin politeist dinlerdeki toplumlarla da etkileşime girmiş olmasının rolü bulunduğu düşünülmektedir.

Eski Türk dini, Yakut Türklerinde varlığını sürdürmektedir. Yakutlardaki inanca göre, gökteki ilahların başında “Art Toyon Ağa” bulunmaktadır. En büyük ilah olan “Art Toyon Ağa” haricinde, tabiattaki maddî unsurların, tabiat olaylarının, hayvanların vs. ayrı ayrı tanrıları olduğu inancı Yakutlarda görülmektedir. Yeraltındaki en büyük tanrının adı ise “Ulu Toyon”dur. Bu tanrının gerçekte iyi olduğu ve insanlara yakın olduğu için, onların işleriyle ilgilendiğine inanılmaktadır (Gökalp, 19???: 48 - 50).

1.2. Eski Türklerde Ölüm

Diğer toplumlarda olduğu gibi, Türkler arasında da ölümün sırrı çözülememiştir. Ölümden sonra ruhun yaşamına devam ettiğine inanan Eski Türkler, ölüm hakkında değişik inançlara sahip olmuş; bu farklı inançlar etrafında gelenek ve görenekler şekillenmiştir.

Altay toplumlarında ölmeme arzusu çok güçlüdür. Yaşama arzusunun doğal bir sonucu olarak ölüm, büyük bir felaket ve derin üzüntülere yol açan bir olaydır. Bu nedenle

ölüme karşı derin bir korku duyulmuş, mümkün olan tüm imkânlarla ölüme çareler aranmıştır. Altaylılar ve Batı Türklerinde ölüm korkusu, hastalığın insanı pençesine aldığı anda başlar. Onlara göre hastalık, bilimsel olarak salgın niteliği taşımasına gerek kalmaksızın ölümü getirmektedir. Yakutlar ve Soyotlar, cesedi bırakıp kaçacak kadar ölümden korkmuşlardır. Özellikle Şamanların ölüsünden korkulmuştur (Roux, 1999: 52 – 53, 62, 99, 100 - 104). Ancak bu, ölümün kendisinden çok körmöslere karşı duyulan bir korku olarak görünmektedir. Göçebenin ölüm korkusu maddi hayata dayanır. Süratli ve hareketli bir bünyeye sahip olan göçebe, hayatın kısalığının farkındadır. Eski Türklerde de diğer insanlarda görülen ölüm korkusu vardır. Ancak onların ölüm korkusu, ölüm ile yok olmaya bağlı değildir. Çünkü Şamanizm’de yaşama bağlılık ve öldükten sonra yaşamın öte dünyada devam ettiği inancı esastır. Süratli ve hareketli bir yaşam tarzına sahip atlı göçebelere ölüm korkusu, daha çok göçüp gitmeden önce dünyaya müşahhas bir şey bırakmamak endişesinden ileri gelmektedir. Ayrıca kişi, ölümden sonraki hayata karşı endişe taşımaktadır. Öte dünyaya yaptığı yolculuklarla, şamanın bu dünyadakilere verdiği malumatlar, ölen kişilerin bu dünyaya karşı özlemlerini de içermektedir. Bunun dışında ölen kişinin bu dünyadaki işlere müdahale edememesi, uzun bir ömürden sonra ölmüş bile olsa bir şeyleri yarım bırakmış olması, ölüme karşı duyulan korkuyu doğurmaktadır. Nitekim savaşçı bir toplumda, ölümün kendisinden korkulması beklenemez. Endişe uyandıran şey, ölümün toplumsal ve bireysel alandaki sonuçlarıdır. İnsanlar, alışkanlıklarından zorlukla vazgeçerler. İnsanın alışkanlıklarının başında, içinde bulunduğu toplum ve mekân gelmektedir. Ölüm, bu alışkanlıkların zorunlu vazgeçişini sağlamaktadır. Dolayısıyla insanların ölüm korkusu, bir anlamda da alışkanlıklarından vazgeçme korkusudur.

Türkler, ölümü doğrudan hatırlatan kelimeler karşısında çekingen kalmışlardır. Ölüm olayını, “can verdi”, “uçtu” gibi; birinin ölümünü ise “anamı kaybettim” gibi dolaylı ifadelerle bildirmişlerdir (Roux, 1994: 211). Eski Türkçede “öldü” demek için “kergek buldi: gerekenle buluştu” sözünün çok sık kullanıldığı tespit edilmiştir (Roux, 1999: 65). Örneğin Özbekistan’da “öldü” yerine “emanetini tapşırđı”, “gücü yumulmuş”, “canı çıktı” gibi ifadeler kullanılmaktadır (Muratoğlu ve diğ., 1996: 51). Ölümün gerçekleşmesi, canın vücuttan ayrılmasıdır. Eski Türklerde canın, bedeninin iç organlarından birinde oturduğu ve ölümlle, kimi yerde bir kuş kimi yerde bir sinek donunda dışarı çıktığı inancı bulunmaktadır. ‘Can çekişmek’ deyiminin de çıkış noktası

olan, ölüm halinde canın bedenden acı vererek ayrılması ya da çıkarılmasıdır (Boratav, 1999: 27). Ruhun bedenden çıkışını ifade etmek için kullanılan “uçmak,” aynı zamanda ruhun Cennet’e gitmesi ifadesi yerine de kullanılmıştır. Canın sineğe benzetilerek uçuşması, Manas Destanında “Diyorlar ki Manas’ın sineğe benzer canı çıktı“ sözleriyle görülmektedir. Animizmde de genellikle, öldükten sonra ruhun vücuttan bir hayvan, özellikle bir kuş şeklinde ayrıldığı tasvir edilmektedir (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 65 – 66, 70). “Öldü” yerine “uçtu”nun kullanımı Orhun Yazıtları’nda “Babam kağan uçup gitti”, cümlesinde görülmektedir. Göktürk inancına göre, ölen kişinin ruhu kuş olup uçardı (Yücel, 2000: 78). Ayrıca Batı Türklerinde İslâmiyet’in kabulünden sonra bile öldü yerine “şunkar boldu” yani, “şahin oldu” deyimini kullanılmıştır (Eröz, 1992: 68). Günümüz Türkiye’sinde de genellikle bu tür dolaylı ifadeler kullanılmaktadır.

Şamanist Türkler ölümün kötü ruhlardan kaynaklandığına inanırlar. Altay Türkleri’ne göre ölüm, Erlik’in görevlilerinin, insanların ruhunu almasıyla gerçekleşirdi. Yakutlar’a göre ise ölüm, ruhun kötü ruhlar tarafından kapılıp, yenmesidir. Bu kötü ruhlar, daha önce ölen ataların ruhlarından yeryüzünde serserice dolaşanlardır (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 65). Eski Türkler için yok olan sadece bedendir; ruhsal kişilik ölümden sonra da varlığını devam ettirmektedir. Eski Türklerdeki bu ruhsallık inancı ile Şamanizm’deki “ruhlarla irtibat kurulması” bütünleşmiştir.

Altaylılara göre ceset, et, kemik ve kandan ibarettir. Şamanistlere göre can kanda ya da yürekte bulunmaktadır (İnan, 1995: 177). Ruhun kanda bulunduğu inancına göre kanın vücutta muhafaza edilmesi, ölünün yeniden dirilişi için ön şartlardan biridir. Manas Destanından nakledilene göre, Manas’ı kanı sızmasın diye tabut ile gömmüşlerdir (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 70). Ölüm sonrası hayata inanan Eski Türklerde kırmızı toprak boya ritüel anlamında, hayatın simgesi kabul edilen kanı ikâme etmiştir. Türkler haricinde birçok toplumda da görülen cesedin üzerine kırmızı toprak serpiştirmek, ölünün diğer dünyada hayat bulmasını sağlamak amacını taşır (Eliade, 2003b: 23). Aynı inanç bazı yerlerde de ruhun iskelette bulunduğu şeklinde kendini göstermektedir. Buna göre ise, kemikler zarar görmeden ceset gömülmelidir. Hatta kurban için, kemiklere zarar vermeden kurban kesilmesi de aynı inancın uzantısıdır.

Şamanist inançlardan biri olan ruhun kanda bulunması inancı, bazı infazların kan dökmeden gerçekleştirilmesini gerekli kılmıştır. Altay toplumlarında bu uygulamanın

sonucu olarak; kanı akıtılmadan öldürülen kişinin, öte dünyada kendisini öldüren kişinin koruyucu ruhu olması (İnan, 1998c: 377) beklenmektedir. Bu nedenle özellikle kraliyet kanının akıtılmamasına özen gösterilmiştir. İnanca göre, hükümdarın öte dünyada kendisini öldürenin hizmetkârı olması ile hükümranlığındaki halkı da bu hizmetkârlığa dâhil olacaktır. Kan dökmeden öldürme şekilleri; halıya sarıp, sarsarak; bel kemiği kırılarak; boğarak öldürmedir (Roux, 1999: 117 - 121).

Kan dökmeme yanında bir de kan içme geleneği Eski Türklerde görülmüştür. En büyük düşmanını öldüren savaşçı, düşmanının kanını içerdi. Bu gelenek 19. yy'a kadar Orta Asya'da devam etmiştir. Manas Destanında bu uygulamaya açıkça Kanıkey'in sözlerinde rastlanılmaktadır: “Şu Kançora zalimin bir kaşık kanını ver de içeyim ve içtikten sonra öleyim...” diyerek eline pulat kılıç alıp Kançora'yı iki parça yaptı, doya doya kanını içti...” (İnan, 1992: 180). Bu gelenek günümüzde “kanını içmek” gibi kullanılan deyimlere de yansımıştır.

“Can”a Altayca'da “süne” denmektedir. Süne ancak insan ve hayvanlarda bulunur. Canın diğer bir nevi ise “yula”dır. Yula da süne gibi sadece insan ve hayvanda bulunur. Süne, insan hayatta iken vücuttan ayrılabilir, fakat yula ancak cesetten ayrılabilir. Altay düşünce tarzında ruh ebedîdir. Ölümünden sonra vücuttan ayrılan ruh, öte dünyada “körmös” olur (İnan, 1976: 93 - 96). Parapsikolojideki “Astral Beden” kavramı Altaylılarda “süne” olarak isimlendirilmiştir. Rus kaynaklarına göre Eski Altay kültüründe süne, ruh ile beden arasındaki irtibatı sağlayan astral bedendir. Altaylılar insanı, beden ve ruh (tın) bileşimi olarak görmüşlerdir (Candan, 2006: 127 - 128). Eski Türkçede “ruh” yerine “öz” ya da ruh, can, nefes anlamına gelen “tın” kelimeleri kullanılmıştır (Kafesoğlu, 2002: 47). Doğu Türklerinde “tın” kelimesi hâlâ nefes ve can manasında kullanılmaktadır. İnançlarına göre tın vücuttan ayrıldığında ölüm gerçekleşmektedir (İnan, 1995: 176).

Rus kaynaklarına göre Altaylıların inanışında, ölüm anında süne vücuttan şeffaf buhar olarak ayrılır. Vücuttan ayrılan süneye “üzüt” de denmektedir. Başka bir dünyaya giden süneyi orada Erlik'in elçisi Aldaçı karşılar. Aldaçı, ölünün daha önceden ölen akrabalarından birinin ruhudur. Aldaçı ile süne bir müddet yaşayan akrabalarının muhitinde dolaşır. İnanca göre çocukların sünesi yedi, büyüklerin sünesi ise kırk gün dolaşır. Bu süre zarfında, ölü çıkan eve şaman girmez, evden dışarı eşya verilmez.

Kırkinci gün şaman kendine özgü yöntemleriyle aldaçı ve süneyi evden uzaklaştırır. Süne, terk ettiği bedeninden kolay kolay uzaklaşarak öte âleme intibak edemez. Bu alışma devresinde, sünenin terk ettiği bedeni ve eski anıları onu sürekli olarak bu dünya ile temas kurmaya mecbur eder. Altaylılarda sünenin belirli bir süre evinin etrafında dolaştığı inancının kaynağı budur. Çocuk sünesinin yedi, büyüklerin sünesinin kırk gün ayrıldıkları bedenlerine ve evlerine bağlı kalmalarının nedeni ise, yaşamları süresince edindikleri alışkanlığın ölçüsüdür. Günümüzde İslâmî motifler de dâhil edilerek yapılan “kırk çıkarma”nın tam bir şaman âdeti olduğu ileri sürülmüştür (Candan, 2006: 128 - 130). Çünkü kırk çıkarmanın temel amacı, süneyi evden uzaklaştırmaktır.

Altaylılar ‘can’ı ifade ederken “kut” kelimesini de kullanmışlardır. Canı ifade eden diğer terimlerden “tın”, bütün canlı varlıklarda; “süne”; sadece insanda; “kut” ise canlı-cansız tüm varlıklarda bulunmaktadır. Buna göre “kut”, başka türlü bir ruhtur. Konduğu varlığa bereket verir (İnan, 1995: 176). İnsanın ruhu haricinde, ona yaşamsal güç veren, Gök Tanrı tarafından kişiye bahşedilmiş “kut” vardır. ‘Kut’a kimi yerde ruhtan daha büyük kuvvet atfedilmektedir. Çünkü kut, ruhun da yaşamsal güç bulmasını sağlamaktadır. Herhangi bir varlığın kutsallığını yitirmesi, yaşamsal gücünün kaybına neden olmaktadır.

Kutun kaynağının, ilkel toplumlarda yaygın bir güç olarak görülen ve değdiği şeye bereketlilik veren “mana”ya dayandığı düşünülmektedir. Etnografların ve sosyologların “mana” dedikleri şeyi Eski Türkler “kut” diye adlandırmışlardır. İnançlarına göre kut, hangi insan, hayvan veya cansız varlığa değerse onu kutlu kılmaktadır. Kut gökten inen ışık sütunu, bir altın ışık olarak tasavvur edilmektedir. Aynı zamanda toplumsal ruh olan kut, kişisel toteme yani kişisel egemenliğe sahip olduktan sonra meydana gelmektedir. Bir efsanede Türklerin ilk göç nedeni olarak, kuta önem vermemiş olmaları gösterilmektedir. Efsaneye göre göç, Türklerin kutsal bir dağı Çinlilere feda etmelerinin bedelidir (Gökalp, 19???: 34, 65, 74). Altay toplumlarında kişinin başına kötü bir şey geldiğinde (mesela hastalandığında) Gök Tanrı’nın ona ‘kut’unu bahşetmesi için dualar edilmiştir. Dolayısıyla kutlu cismin korunması Eski Türk inancında zorunludur. Aksi takdirde toplum bir felâkete sürüklenebilir. Kut, yaşamak için gerekli olan temel unsur anlamına geldiği gibi, ruh ve canın da sürekliliğini

sağlayıcı güç olarak Anadolu'da da kullanılmıştır. "Kutsal" kelimesinin kökü de 'kut'a dayanmaktadır (Candan, 2006: 430).

Şamanizm'de ölümün gerçekleşmesine neden olan şey, ölüm nedeni değil, aracıdır. Örneğin, birinin ölümüne neden olan mızrak, ölümün gerçek nedeni değil, bu ölümü istemiş olan gücün hizmetinde olan araçtır. Hastalık da bu araçlar arasında görülmektedir. Nitekim Şamanizm'de hastalık, kötü ruhların insana musallat olmasıdır. Şamanist toplumlarda hasta, gelecekteki ölüdür. Bu nedenle hastalık ve ölüm karşısında insanoğlunun tavrı hemen hemen aynıdır (Roux, 1999: 39 – 40, 80). Ölümün Tanrı tarafından tayin edildiği anlayışı ilk defa Göktürk Yazıtları'nda görülmüştür (Ögel, 2001: 764).

Şamanlar ölüm bilgisine belirleyici katkılarda bulunmuşlardır. Şamanın öte dünyaya yaptığı esrime yolculuklarda gördüğü manzaralar ve karşılaştığı kişilikler, şaman tarafından trans halindeyken ya da sonrasında ayrıntılarıyla betimlenir. Öte dünyanın bir biçim almasıyla tanınırlığı artar ve zamanla kabul edilir bir hal alır. Ölüler dünyasının bilinmesi ile ölümün kendisi, ruhsal bir var oluş tarzına geçiş ritüeli olarak değer yüklenir (Eliade, 2003c: 27 - 28).

Orta Asya kültüründe önemli bir yeri olan alp, ölümünden sonra gökyüzünde ebedî ve onurlu biçimde yaşam sürdürebilmesi için düşmanlarına galip gelmek zorundadır. Yeryüzünde savaşta kazandığı her şey diğer dünyada da onun malıdır. Alpin yaşamında ve ölümünde ona en yakın olan varlık atıdır. Alplerin atlarının kuyruklarının kesilerek mezara konmalarının nedeni budur. Ayrıca bu inanç, alpin özlük atının kendisiyle gömülmesi şeklinde de ortaya çıkmaktadır (Yücel, 2000: 37 - 39).

Marco Polo'nun rivayetine göre Altay toplumlarında evlenmemiş bir gencin ölümü halinde, yine ölmüş başka bir karşı cins genç, nikâh töreni düzenlenerek evlendirilir. Ruh çağrıcısı, nikâh belgesini ateşe atar, onu yakar ve yükselen dumana bakarak, haberin öteki dünyadaki çocuklara vardığını ve onlara evlendiklerini duyurduğunu ve o andan itibaren ölen genç çocuğun ve ölen genç kızın öteki dünyada bu evlilikten haberdar olduklarını, birbirlerini karı koca bildiklerini söylerdi. Çeyiz olarak verdikleri tüm eşyaların ve yaşamak için gerekli olan her şeyin bir resmini yapıyorlar ve bunları yakarak çocuklarının bunlara öteki dünyada sahip olacaklarını söylüyorlardı. Bunu yaptıktan sonra, ölen iki kişinin tüm akrabaları kendilerini birbirine yakın kabul ediyor

ve ölen çocukları hayattaymış gibi, yaşadıkları sürece birlikteliklerini devam ettiriyorlardı (Roux, 1999: 181- 182).

1.2.1. Eski Türklerde Öte Dünya Anlayışı

Dinlerin büyük çoğunluğunda ruhun varlığı ölümden sonra devam etmektedir. Ölü ruhları, insanın bu dünyada yaptıklarına bağlı olarak öte dünyada yer edinmektedir.

Altaylılar'a göre ölümden sonra ki hayat, insanın bu dünyada yaptıklarıyla bağlantılıdır. Eğer bu dünyada kişi kötü biri ise, öte hayatını yeraltı dünyasında Erlik' in tesiri altında geçirir ve yaşayan insanlara kötülük yapmaya çalışır. Genel inanişe göre Altaylılar, "kötü ruhlar" diye adlandırdıkları bu ruhların adlarını, onlarla irtibata geçme tehlikesi taşıdığı için söylemekten çekinmektedirler. Kötü ruhlardan insanları "aruu körmösler" (koruyucu ruhlar), şaman yardımıyla korumaktadırlar (Candan, 2006: 130 - 131).

Kuzey Asya halklarına göre öte dünyadaki her şey, bu dünyada olduğunun tersi şeklinde olmaktadır. Örneğin bu dünyada gündüz iken diğer dünyada gece, bu dünyada yaz iken diğer dünyada gece olmaktadır. Mezarlara konulan eşyaların baş aşağı ya da kırılarak konulmasının nedeni budur. İnanca göre, baş aşağı konulan eşyalar diğer dünyada normal, kırılmış eşyalar ise sağlam durumdadır (Eliade, 1999: 237). Öteki dünyada kişinin bu dünyadaki durumundan daha zayıf veya daha güçlü bir yaşam oluşturulmaz. Kişi bu dünyada sahip olduğu her şeye diğer yaşamında sahip olabilir ve çoğaltabilir. Diğer dünyada, yaşam için gerekli olan nesnelere, ölü gömülürken beraberinde gömülmektedir. Böylece kişinin öte yaşam alanı oluşturulmaktadır.

Orta ve Kuzey Asya halkları ölümlerin öbür dünyaya gitmek üzere Kuzeye, Batıya, göğe ya da yeraltına gidişi hususunda farklı inançlara sahiptir. Bunda, söz konusu halkların inançlarının güney halklarının inançlarıyla harmanlanmış halde olmasının etkisi bulunmaktadır (Eliade, 1999: 238).

Cennet ve cehennem inancının ilk olarak, ölüm ve ruh düşüncesinin totemizmden etkilenmiş olduğu varsayılan Mezopotamya uygarlıklarında ortaya çıktığı düşünülmektedir. Şamanlığın ilk devirlerindeki inanışlara göre, yeryüzü hayatı ile yeraltı hayatı arasında fark bulunmamakta, can vücuttan uçtukten sonra yeraltı âlemine

giderek yeryüzü hayatını orada devam ettirmektedir. Şamanlıkta cennet – cehennem inancının sonraları gelişmeye başladığı düşünülmektedir (Uraz, ?: 99). Plan Carpin Kırgızlar için, “Ebedi hayat ve ebedî cehennem azabı konusunda hiçbir şey bilmiyorlar” demiştir. Nitekim Orhun Yazıtları’nda şu cümle bulunmaktadır: “gökte sanki canlılar arasındaymışsınız gibi olacaksınız.” (Roux, 1999: 170). Elde edilen bilgilerden anlaşıldığına göre, tüm Türk toplumları kişinin ölümden sonra yeraltına ya da göğe çıktığı konusunda aynı inanca sahip değildir. Kimi toplumlar ölümden sonra yeraltına gidildiğine, kimileri göğe çıkıldığına inanmaktadır. Kimi toplumlar ise, kişinin öldükten sonra önce yeraltına çekildiği, daha sonra ebedî hayat için göğe yükseltildiği inancını taşımaktadır. Ancak tüm Eski Türklerde, ölen kişinin bu dünyadakine benzer bir hayat taşıyacağına dair aynı inanç bulunmaktadır. Ölen kişilere öte dünyada refakatçi olması için başka kimselerin öldürülmesi bu inanca dayanmaktadır.

Şamanizm’de evrenin yapısı kabaca, merkezî bir eksenle birbirine bağlanan gök, yeryüzü ve yeraltı olmak üzere 3 kat olarak tasarlanır. Bu eksenden (delikten) tanrılar yere, ölümler ise göğe ya da yeraltına inerler. Şamanlar ise bu delikten göğe veya yeraltına geçebilirler (Eliade, 2003c: 15). Eski Türkler evrenin fiziksel yapısını “göğün katları” kavramı ile ifade etmişlerdir. Batı Türklerinde bu katlar yedi, Doğu Türklerinde dokuz tanedir (Candan, 2006: 150). Şamanizm’e göre insanlar, gök ile yeraltı arasında yaşamaktadırlar. İnsanlar öldükten sonra, yeryüzündeki hal ve hareketlerine göre yeraltına çekilmekte ya da göğe çıkarılmaktadırlar (Uraz, ?: 210). Altay Türkleri inançlarında, insanların yaşadığı yeryüzü, yukarıdaki göğün ve yeraltının etkisi altındadır. Yakutlar arasındaki bir söylentiye göre gök beş, diğer bir söylentiye göre on iki, bir başka söylentiye göre ise on yedi tabakadan oluşmaktadır (Gökalp, 19???: 50 - 53).

Altaylılara ve Yakutlara göre yukarıdaki on yedi tabaka cenneti ve ışık ülkesini oluşturmaktadır (Gökalp, 19???: 62). İnsanın öldükten sonra yükseleceği Cennetler ve “süt gölü” göklerin üçüncü katındadır. Budist Uygurlar, cennetleri Tuşita diye adlandırmaktadırlar. Moğolistan’da Kırgız-Nor gölü çevresinde yaşayan Hoton Türkleri iyi adamların ruhlarının gittiği kutlu yeri Şambel diye adlandırmışlardır (İnan, 1995: 187). İnançlarda cennetler iyilik, saflık ve güzelliklerle donatılmıştır. Birçok dinsel öğretilerde Cennet, ruhun yükseleceği düşüncesiyle dünyanın üzerinde, çok geniş,

aydınlık, havadar ve sonsuz ödüllendirme yeri olarak tasvir edilmektedir. İnsanların göğe çıkma arzusu da, tanrılara daha yakın olmak ve sonsuz hayata erişme isteğinden ileri gelmektedir (Uraz, ? : 90 - 91).

Roux' nun (1999: 168) araştırmalarına göre, kişinin manevî yönden değerlendirildiği bir öte dünya varlığına Eski Türklerde rastlanmamaktadır. Cenaze törenlerinin, ölünün diğer yaşamının şekillenmesinde rolü büyüktür. Gökteki ikamet ölüye verilen bir ödül değildir. Nitekim iddialarına göre, hiçbir şey cehennem varlığını göstermemektedir. Araştırmalarına göre, cehennem inancının yakın tarihe ait olduğu düşünülmektedir.

Altaylıların inanışına göre doğan bir çocuğun yanına, kötülüklerini yazmak için Erlik Han tarafından, ölene dek kişinin solunda duran Körmös, Ülgen tarafından da sağında duran Yayucu gönderilmektedir. Kişi öldükten sonra, körmös ruhunu kaparak yeraltına götürmekte ve kazırgana¹ atmaktadır. Körmös Erlik Han' a kişinin günahlarını ispatlarsa ruh kazanda kalır, buna karşın Yayucu ruhun sevaplarını ispatlarsa ruhu oradan kurtararak göğün üçüncü katına çıkarır. Ruh oradaki akrabaları ile buluşur ve süt gölünde hoş vakit geçirirler (Uraz, ? : 104).

Türkler arasında yerleşen mitolojik bilgilere göre yeraltı yedi tabakadır. Bunların adları sırasıyla; Demka, Celde, Arka, Harba, Melsa, Secin ve Acbadı'dır. Bu tabakalarda bulunanlara da sırasıyla; Berşem, Tams, Kubs, Celham, Mahttat, Kutata ve Cüsum denilmektedir. Mitolojiye göre her katta bulunan varlıkların farklı şekilleri vardır ve her katta farklı şekilde azap çekilmektedir (Uraz, ? : 93 - 94). Mezopotamya uygarlıklarında cehennem, toprak altında iki ülke olarak tasavvur edilmektedir. Buraya giderken yedi kapıdan geçilmesi gerekmektedir. Kafkasyalılar ve İranlıların (Mazdaistlerin) mezar ötesine dair inanışlarında benzerlik bulunmaktadır. Nitekim İranlıların mitolojisinde Cinvat Köprüsü' ne rastlanmaktadır. İnanışa göre bu köprü, dünyanın merkezinde bulunmakta, merkez ile göğün bağlantısını sağlamakta, doğru ruhlar için dokuz mızrak boyu genişlikte, günahkârlar ve dinsizler için usturanın ağzı kadar dar ve altında Cehennem çukurunun bulunduğu bir köprüdür (Eliade, 1999: 234). Altay Türklerine göre aşağıdaki yedi, dokuz ya da on yedi tabaka cehennemi yani karanlık ülkesini oluşturmaktadır. Yeraltı hakkındaki fikirleri bulanık olan Yakutlara göre bu âlem, bizim

¹ Şamanistlere göre cehennemde günahkâr kişilerin azap çekmeleri için, içine atılacakları "Kazırgan" adında bir kazan bulunmaktadır.

dünyamızın aynısı olmakla birlikte daha karanlık ve havası boz renklidir. Burada yaşayan zararlı ruhların sayısı ve adları gerek Şamanların gerekse diğer insanların, bunların adlarını söylemekten korkmalarından ötürü belli değildir. Yeraltındaki ihtiyara günümüzde Satana denilmekte ve şeytan sayılmaktadır. Altaylıların inanışlarında cehennemin başında Kara Han ve ondan sonra Erlik Han bulunmaktadır (Gökalp, 19??: 62 - 64). Yeraltında bulunan ruhlar insanlara ölümden başka, acı, üzüntü, hastalık, doğal afet gibi felaketler gönderirler.

Günümüzde Altay toplumları cehennemi, üç, yedi ya da dokuz katlı, göksel dünyanın ardıl katlarına simetrik olarak inşa edilmiş bir yeraltı dünyası olarak tasavvur etmektedirler. Altay toplulukları cehennemi, “başka ülke” veya “başka dünya” gibi belirsiz isimlerle adlandırmaktadırlar (Roux, 1999: 170).

1.2.2. Eski Türklerde Atalar Kültü İnancı

Din araştırmacıları ve etnologların Türk halkları üzerine yaptıkları araştırmalar sonucunda, Kuzey Asya ve eski Orta Asya kavimlerinde Atalar Kültünün varlığına rastlanmıştır. Esrime ile şekillenen Şamanizm, Türklerde atalar kültürünün yerleşmesinde büyük rol oynamıştır. Çeşitli törenlerle gerçekleştirilen ritüeller, yaşayan insanlarla ölmüş olanlar arasındaki bir takım ilişkileri içermektedir. Buna göre ölen kişiler de sosyal hayatta etkinliklerini devam ettirmektedirler.

Atalar kültürü, yaşarken toplum içinde kudretli kişilerin öldükten sonra da ailelerini ve toplumlarını korumaya devam ettikleri inancına dayanmaktadır. Ölenlerin ruhu ile yaşayanlar arasında yakın bir münasebet bulunduğu inanılan Şamanizm’de, bu münasebetin kaynağında, atalara karşı duyulan büyük saygı gösterilmektedir (Eröz, 1992: 67). Gök Tanrı dininin temelindeki atalara saygı ve onlara kurban sunulması, baba hâkimiyetinin ailedeki belirtisi sayılmaktadır (Gömeç, 1998: 48). Baba ya da atalar öldükten sonra dahi, ruhlarının aileyi ve toplumu korumaya kollamaya devam ettikleri inancıyla, onlara karşı duyulan minnet hissi çeşitli şekillerde ortaya konulmuştur (Kafesoğlu, 2002: 46). Animizm’de de insanlar, her zaman ata ruhlarının kendi yaşamlarıyla iç içe olduğuna inanmışlardır. Bu nedenle ata ruhlarına kimi zamanlar adak adamış, kurban kesmiş ya da atalarının mezarlarına sunularda bulunmuşlardır

(Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 49). Ölen kişilerin varisleri, atalarına karşı sevgi ve saygı duymalarına karşın, körmösden korkarlar. Keza herhangi bir Altaylı ailenin şeceresi sorgulandığında, baba ya da ana tarafının bir şamana dayandığı görülür (İnan, 1976: 96, 98). Türk toplumlarında törelerin sosyal kontroldeki rolünde atalar kültürünün etkisi büyüktür. Sosyal normların toplum içinde uygulama alanı bulma nedenlerinden biri ata ruhlarına karşı sevgi ve saygı duyulmasının yanı sıra körmöslerden korkulmasıdır.

Hiong-nular'a göre atalarla yeryüzünün koruyucu tanrısı arasında yakın ya da uzak ilişki vardır. Atalara sundukları kurban göğe, toprağa ve öteki güçlere sundukları kurbanla aynı değerdedir (Roux, 1999: 193 - 195). Asya Hunları, Tabgaçlar ve Göktürkler, kutsal saydıkları mağaralar önünde atalarına kurban sunmuşlardır (Kafesoğlu, 2002: 304). Ölüye itibar edilmesi, ölmüş fena insan hakkında bile kötü biçimde konuşulmaması gibi davranışların kökeninde atalar kültürü bulunmaktadır. Bu tür davranışlar, tüm Türk toplumlarında mevcuttur.

Atalar kültürünün bulunduğu toplumlarda resmedilmiş veya yontulmuş ata tasvirlerine rastlanılmıştır (Roux, 1999: 201). Ruhlarla bütünleşmiş bir yaşamı benimsemiş insanların bu tür tasvirler yapmalarının, ölülerinin, yaşamlarındaki yerini fizikî biçimde doldurma girişimleri olduğu düşünülmektedir. Yakutlarda hayvanın eti yendikten sonra kanının ve yağının, tasvirlerin yüzüne sürülmesinin nedeni, ruhsal hayat ile maddî hayatın bütünleştirilmesi ve ölümden sonraki ihtiyaçların, maddî dünyadaki ihtiyaçlarla aynı olduğu inancıdır.

Yakutlar ölüleri için yaptıkları tasvirlerle “ongon” demişlerdir (Roux, 1999: 203). Ongon kültürünün, atalar kültürünün devamından ibaret olduğu düşünülmektedir. Eski Türkler, ongon kelimeleri yerine “tör” veya “töz” kelimelerini de kullanılmışlardır. Tös (töz), Altay, Yenisey lehçeleri ve Uygurcada her şeyin kökü ölen kamın canı anlamına gelmektedir. Kazanlılarda, Kırgızlarda ve Başkurlarda töse, ayrıca “tüs” de denilmekte ve tös, atalarından kalma hatıra-andaç anlamını taşımaktadır. Uygur, Çağatay ve sair lehçelerde ise soy, nesep veya aile anlamına gelmektedir (İnan, 1998b: 269, 271 - 273). Eski Oğuzcada “ongun” totem anlamındadır (Gökalp, 19???: 46). Ancak ongonların bulunduğu toplumların Totemist olduğu söylenemez. Totemlerin olduğu boylarda klan içi evlilik yasaktır. Ongonun bulunduğu boylarda ise bu şart bulunmamaktadır (Uraz, ?:

204). Bazı araştırmacılar ölü atalara ongon denildiğini öne sürmüőse de, bir ölü atanın ongon niteliklerini taşıyıp taşımadığına ancak şamanın karar verdiği tespit edilmiştir. Tüm ailelerde bulunan ongonlar haricinde, bir de “yör”ler bulunmaktadır. Ölen birinin ruhu ailesinde ya da toplumunda tehlike uyandırmaya başlayınca, şaman bu ruhun tasvirini yapmaktadır. Böylece ruh, kendisinin nerede olduğunu bilmekte ve daha zararsız hale getirilmektedir. Tatarlar, ölülerin keçeden tasvirlerini yapmışlar; bu tasvirlerle en pahalı giysiler giydirmişlerdir (Roux, 1999: 205 - 208). Bu davranışta da ölüyü memnun etme çabası ve öldükten sonra bile kişiye değer verilmeye görsel biçimde devam edildiği görölmektedir. Bunun yanında bazı yerlerde, ongonlara dua edildiği de gözlemlenmiştir. Ancak inandıkları üstün Tanrı yanında tasvirlerle yapılan duaların, ata ruhlarından yardım istemek haricinde bir şey olmadığı düşünölmektedir. Dolayısıyla, tasvirlerle karşı dua edilmesinin ve onlardan yardım isteğinin tapınma olarak değerlendirilmesi yanlışlıklara yol açaabilir.

1.2.3. Eski Türklerde Ölüm Nedenleri

Ölüm, basit şekliyle nefesin kesilmesidir. Ancak ölümün nedenleri farklılaşmaktadır. Ölüm, hastalık yoluyla zaman içinde gerçekeőebileceđi gibi, intihar, savaşta öldürölme ya da suçun cezalandırılması ile ani biçimde de gerçekeőebilen bir olaydır.

Eski Türklerde ölümün birincil nedeni Tanrı'nın buyruğudur. Dede Korkut'ta belirtildiği gibi, Allah'tan buyruk alan Azrail'in rolü (Kırbaç, 1999: 61), Altay dünyasında eski devirlerdeki ölüm tanrısında görölmektedir. Ayrıca kut'un yitirilişi de ölüm nedeni olarak sayılmaktadır (Roux, 1994: 211 - 212). Kut, Tanrı'nın isteği ile varlıktan alınmaktadır.

Türklerin eski inançlarına göre ölüme, Erlik'in aç gözlölüğü ya da Ülgen ile Erlik'in aldığı ortak karar neden olmaktadır. Buna göre, Erlik'in açgözlölüğünün nedeni olacağı ölüme, Erlik'e kurban sunularak engel olunabilir. Fakat Ülgen ile Erlik'in ortak kararı ile gelen ölüm kaçınılmazdır (İnan, 1976: 94).

Göçebelerde savaşta ölüm, hastalık nedeniyle ölüme yeğlenir. Keza savaşta ölüm en ihtışamlı ölüm biçimidir (Roux, 2001: 41; Eliade, 1999: 41). Altaylılar ve Telengitler'in inancına göre, herhangi bir hastalıktan ölmek insanı ancak yeraltına götürür(Eliade,

1999: 239). Şamanizm’de savaşta ölen kişi göğe yükselmektedir. Zira kişi hastalıktan ölümlerine yeraltına inmektenense, savaşta ölümlerine göğe yükselmeyi istemektedir.

Yakutlarda eski bir geleneğe göre yaşlılar canlı canlı gömülmüştür. Bu âdet günümüze dek Çukçiler’de varlığını sürdürmüştür. Bu toplumlarda oğlun anne ve babasını doğal ölüme terk etmesi utanç kaynağı olarak kabul edilmektedir. Vu-huanlar ise, babalarını veya erkek kardeşlerini öldürmekten çekinmemiş, fakat annelerine asla dokunmamışlardır. Ancak Vu-huanlardaki anaya karşı saygı kuşkusuz evrensel değildir (Roux, 1999: 73).

M.Ö. 1. yy’da Kidanlar (Karakıtaylar)da vatana ihanet etme ve rezalet yaşatmanın cezası ölümdür (Tram-Semen, 2007: 100). Eski Türk kültüründe bir yasağı çiğnemek, kurulu düzene karşı çıkmak ölüm nedenlerinden sayılmıştır. Ölüme neden olan başlıca suçlar ise; düşmana boyun eğmek ve bir elçiyi öldürmektir. Hiong-nularda adam öldürme, evli bir kadına zor kullanma; Tu-kiulerde kadına zor kullanma; Yakutlarda, Kutluklarda ve Oğuzlarda zinâ; Tu-yu-huenler’de at hırsızlığı gibi büyük hırsızlık yapmak; bilinçlice yapılmışsa, ateşe bıçak sokmak, eti kazandan bıçakla almak, bir çadıra işemek, tahtayı bir dingille ateşin yanında çevirmek, oklara bir kırbaçla dokunmak, ata dizginle vurmak ölüm cezası getiren suçlardır (Roux, 2001: 83 - 92). Oğuzlarda kan davası ile gerçekleştirilen ölüm cezası da bulunmaktadır (Sümer, 1999: 75).

1.3. İslamiyet’te Ölüm

Kur'an-ı Kerim’de, “Her nefis ölümü tadacaktır” (Enbiya/35) ve "Allah onlar için bir son biçti" (İsra/99) ayetleriyle ölümün kaçınılmazlığı vurgulanmıştır. “Her nerede olursanız olun ölüm size yetişir” (Nisa/78) ayetiyle de ölümden korunmaya çalışmanın faydasızlığından bahsedilmektedir. “Öldüren de dirilten de O’dur” (Necm/44) ayetiyle ise, ölümün Allah’ın takdiri olduğu belirtilmiştir.

İslamiyet’te beden çürür, ancak ruh sonsuza dek yaşar. Ölümden sonra, definden itibaren ahiret hayatı başlar. Bir hadiste kabir hayatı, “Kabir cennet bahçelerinden bir bahçe ya da cehennem çukurlarından bir çukurdur” şeklinde açıklanmaktadır. İnsanlar, iyilik ve kötülükle imtihan edilmek üzere bu dünyaya gönderilmiştir. Ölümden sonra

insan, kendi bedeninde Allah tarafından diriltilecek, sorgulanacak ve neticesinde cennet ya da cehenneme gönderilecektir. Allah, çürümüş bedenler dâhil tüm ölüleri dirilterek “Mahşer Günü”nde yargılayacaktır (Durdu A. ve Durdu B., 2005a).

İslam dinine göre cennet, Allah’ın isteklerini yerine getirmiş müminlerin yeridir. Çeşitli ayetlerde cennet; yer ile göğün genişliği büyüklüğünde, büyük bir zenginlik ve ihtişama sahip; ırmakları, pınarları, yeşillikleri olan; insana sonsuz yaşamın, insan nefsinin dilediği her şeyin sunulduğu; halkının kötü duygu ve huylardan uzak olduğu bir yerdir. Cehennem ise mümin olmayanların, sonsuza dek imanları ve işleri yetersiz kalan kişilerin gideceği yerdir. Cehennem, dünyadaki iyilik ve kötülüklerinin sınanması ardından, kişinin aldığı cezanın sonucudur. Ayetlerde dar, sıkıntılı, puslu, karanlık, duvarlarla çevrili, uğultulu, insanların yok olmayı isteyecekleri derecede azap dolu bir yer olarak tasvir edilmiştir. Kur’an’da kimlerin cehennemi hak ettiği, ayetlerde açıklanmıştır.

BÖLÜM 2: TÜRKLERDE ÖLÜM RİTÜELLERİ

Ölüm çevresinde gerçekleştirilen ritüeller, ölüyle toplum üyelerini kuşatan inanmalar, âdetler, töreler ve kalıplaşmış davranışlardır. Altay Türklerinin ölüm ritüelleri hakkındaki en geniş araştırma Jean-Paul Roux tarafından yapılmıştır. Türkiye halkının ölümle ilgili geleneklerini ise Sedat Veyis Örnek, bugüne kadar derlenmiş belgeleri kendi araştırmaları ile tamamlayarak yoğun bir incelemeye konu yapmıştır.

Örnek, ölüm olayı vesilesiyle düzenlenen törenleri; ölüm öncesindekiler, ölüm sırasındakiler, ölüm sonrasında olmak üzere üç kesimde serilmemiştir. Ölüm gelenekleri ile ilgili yapılan araştırmaların hemen hemen hepsinde bu sınıflama kullanılmıştır. Bu yöntem, geleneklerin sistematik bir biçimde anlatımı açısından son derece faydalıdır. Bu nedenle biz de araştırmamızda aynı sınıflamadan istifade ettik.

Türklerde ölüm ritüelleri adlı konu başlığımız altında, geçmişten günümüze değin ölüm geleneklerini, kaynaklardan derlediğimiz bilgiler yardımıyla anlatmaya çalıştık.

2.1. Ölüm Öncesi

Ölüm öncesi başlığı altında ölüm olayı gerçekleşmeden önce, insanlar tarafından uygulanan ritüeller ele alınacaktır. Bu işlemler; önemli, önemsiz olayların bir ölümü haber verdiği inancı anlamındaki “ön belirtiler” ve yapıldığı ya da yapılmadığı zaman ölümle sonuçlanacağına inanılan işlemler ve davranışlar anlamındaki “kaçınmalar” başlığı altında ele alınacaktır.

İnsanlar çeşitli davranışların, olayların ya da olguların ölümü önceden haber verdiğine inanmışlardır. Belirtilerden yola çıkarak ölüme karşı önlem almışlardır. Bu, insanoğlunda var olan yaşama arzusu ile yakından ilgilidir. İnsanlar kesinlikle öleceklerini bilmelerine rağmen, ölümün gerçekleşeceği zamanı ertelemek amacıyla çeşitli davranışlar geliştirmişlerdir. Bu davranışlar zamanla gelenekleşmiş çeşitli inançlara dönüşmüştür. Şamanizm altında şekillenen bu inançlar, İslam dinince reddedilmiş, hurafe olarak adlandırılmıştır. Ancak asırlarca Şamanizm etkisi altında kalmış toplumlarda, batıl inanç olarak adlandırılan bu ritüellerin uygulanmasına devam edilmektedir.

2.1.1. Ön Belirtiler

Ölüm korkusunu bilinçaltında taşıyan insanlar, en azından ölüm anını önceden bilme ve ölüme karşı önlem alma isteğiyle çeşitli inançlar, geliştirmiştir. Eski Türklerde ve günümüz Anadolu'sunda da varlığını sürdüren bu inançlar ölümün “ön belirti”leri sayılmaktadır. İnanca göre ön belirtiler, doğrudan ölüm haricinde toplumun ya da ailenin başına gelebilecek felaketleri de haber vermektedir. Ön belirtiler, hayvanlardan düşlere kadar birçok şeyle ilgili olabilir. Bu kısımda halk arasındaki çeşitli ön belirtilere örnek verilecektir.

Eski Türklerde, hastalık ölüm getirici bir etken olarak görülmüş ve hasta kişi ayrı bir çadıra konmuştur. Bunun nedeni hastalığın, kötü ruhların insana musallat olmasıyla gerçekleştiğine inanılması ve bu kötü ruhların, başka insanlara musallat olmasının önüne geçilmesi gayretidir. Kimi ilkel toplumlarda hastalık nedeniyle, kişi yerleşim yerinden uzak yerlerde ölüme terkedilmiştir. Kimi toplumlarda ise köleler hasta bakımıyla görevlendirilmiştir. Ancak ölümü beklenen kişinin bakımının yakınları tarafından üstlenildiği de gözlemlenmiştir.

İbn Fadlan'ın Oğuzlar için verdiği malumata göre, Oğuzlarda biri hastalandığında köle ya da cariyeler hastaya bakmışlardır. Sağlıklı kişiler hastanın yanına yaklaşmazmış. Ayrıca hasta çadırını haneden uzak bir yere kurarlarmış. Eğer hasta olan yoksul ya da köle ise, kırlarda terk edilirmiş (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 66 - 67).

Hasta kişilerin toplumdaki dışlanmalarında, gelecek diğer ölümlerin önüne geçilmesi gayretinin olması haricinde, bazı toplumlarda hastalığa son derece yadırgayıcı bakılmasının da etkisi bulunmaktadır. Bazı toplumlarda ise hastalık ölüm yayıcı bir salgın olarak görülmesi dahi, hasta kişinin ölü aday olması, o kişiden kaçınılması için geçerli bir neden sayılmıştır. Nitekim bazı toplumlar, bir ölü aday olarak gördükleri yaşlılara da hasta biri gibi muamele etmişlerdir.

Manas Destanından anlaşıldığına göre, ölmek üzere olan kişinin düşmanları tarafından rahatsız edilmesini engellemek amacıyla hasta çadırına kimse alınmamıştır (İnan, 1992: 128). Ancak burada hasta bakıcı, hastanın yakınıdır. Dolayısıyla burada hasta kişinin toplumdaki soyutlanmasında farklı bir amaç göze çarpmaktadır.

Ön belirtiler içinde, hayvanlarla ilgili olanlar büyük yer tutmaktadır. Çeşitli evcil ve yabani hayvanların ötüşleri, ulumaları, belli hareketleri ölümün ön belirtisi sayılmıştır. Ölümün habercisi olarak kabul edilen hayvanlar şunlardır: Kedi, köpek, at, koyun, keçi, inek, öküz, tavşan, tilki, kurt, çakal, yarası, yılan, horoz, tavuk, kaz, baykuş, karga, leylek (Örnek, 1971: 15 - 16). Örneğin, Sivas'ta kutrun gece uluması, baykuşun gece ötüşü ön belirti sayılmaktadır (Muratoğlu ve diğ., 1996: 51). Altaylılarda, rüyada birinin bindiği atın kuyruğunu kısa veya kesik görmek, o adamın ölümüne işaret sayılmıştır (İnan, 1998f: 265).

Anadolu halk inanmalarında, ev eşyası, araç-gereç ve yiyecekler çevresinde de çeşitli ön belirtiler vardır. Evde ve ev eşyasındaki gıcırdama, çatırdama, kırılma gibi fiziksel olaylar; zamansız kapı çalması; gece komşuya acı, ekşi yiyecek-içecek ya da mutfak malzemesi verilmesi, eşyanın dış etki olmaksızın düşmesi, kırılması ön belirti sayılmıştır (Örnek, 1971: 22 - 23). Ön belirti olarak görünen gece evden eşya çıkarılması zorunlu olduğu hallerde, ölüm getirmesini engellemek için eşyanın üzerine kömür konmuştur.

Ay ve güneş tutulması, yıldız kaymaları, şimşek çakması ve gök gürlemesi gibi astronomik ve meteorolojik olaylar da ön belirti sayılmıştır. Ayrıca düşte dışın çekilmesi, kırılması, kazan görülmesi de ön belirti sayılmaktadır. Cesedin yumuşak olması, hastanın ölümden bahsetmesi, hayal görmesi, ölü defnedildikten sonra kazma ve küreğin üst üste gelecek şekilde yere konması da ön belirti sayılmıştır.

2.1.2. Kaçınmalar

Yerine getirilmediği zaman ölüm getireceğine inanılan bir takım işlem ve davranışlar kaçınma olarak nitelenmektedir. Kaçınmalar ölenle ilintili kimi araç-gerecin, davranışın ve durumun ölüm getireceği korkusunda temellenmektedir. Bu korkudan kurtulmak, daha doğrusu ölümü uzaklaştırmak, saptırmak ve etkisizleştirmek için, halk inanmalarına göre, bir takım uygulamalar gerekmektedir (Örnek, 2000: 212).

Günümüzde bedenini terk etmiş ruhsal varlıkların "Öte Alem"e geçtikten sonra, zaman zaman bu dünya ile irtibatlarını sürdürdükleri kesin olarak bilinmektedir. Ayrıca bedensiz varlıkların dünyada yaşamakta olan insanlara negatif etkilerde bulunabildikleri

de öne sürülmektedir (Candan, 2006: 140). İnsanlar kaçınma denilen kimi davranışlarla bu negatif etkilerden sıyrılmaya çalışmaktadırlar.

Kaçınmalar, ölen kişinin öte âleme intibakına yardımcı olunmasının sembolize edilmesidir. Eskiden öte dünyaya intibak, şamanların yardımı ile yapılmıştır. Daha sonra ise bu yardım, âdet haline gelmiş davranışlara dönüşmüştür (Candan, 2006: 435). İnsanlar, eskiden ölmüş kişilere saygı göstermelerine karşın, yakın zamanda ölmüş olanlardan korkmuşlardır. Yakın zamanda ölmüş kişinin, öte dünyaya henüz alışmamış olmamasından dolayı, ailesini, arkadaşlarını, hatta sürülerini yanına almaya çalışacağına, eski dünyasını bırakmamakta kararlı olacağına inanılmıştır (Eliade, 1999: 239). Eskiden ölenler, öte dünyaya alıştıklarından dolayı onlardan korkulmamış, koruyuculuk beklenmiştir.

Eski Türkler, bir kimse yıldırımdan veya bulaşıcı bir hastalıktan ölürse, uğursuzluğu gidermek için dua etmişlerdir. Bazen türlü cinsten birçok hayvan keserek kemiklerini yakmış ve at üzerinde, mezkûr yerin etrafında dönmüşlerdir. Hakaslar, kirek¹ günlerinde evdeki dua bittiğinde kara ruhun evden kovulması gerektiğine, kovulmazsa bu ruhun evde olanlara mutsuzluk getireceğine inanırlar. Bunun için şaman, yaptığı hazırlıktan sonra kara ruhu aramaya başlar. Şaman kara ruhu bulduğunda ölünün sesini çıkararak yalvarır, ruhu kara ata bindirerek köyden kovar. Beltirlerde cenaze evinin önünde huraylaası töreni yapılır. Bu törenle ölünün bir başkasının ruhunu (özellikle çocukların ruhunu) yanında götürmesine engel olunduğuna inanılır. Yine Beltirlerde 30-40 kişi, tabutu yaptıktan sonra bir tarafa atarak, Tanrı'nın bir daha tabut yapma işini onlara nasip etmemesini dilerler (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 69 - 70). Bunların haricinde, ölümden sonraki ilk yedi gün süresince ölünün karısı ve çocukları ciğer yemekten kaçınır. İnanca göre, ciğer yenirse ölünün ciğerleri rahatsız olur. Bu kaçınmaya Kırgız-Kazaklarında da rastlanmıştır (İnan, 1995: 187). Bazı durumlarda, ölünün adının telâffuz edilmemesi kaçınması, Samoyedlerde görülmüştür (Roux, 1999: 103). Altaylılarda ise bir hafta ölü evinden dışarı eşya verilmemesi ve içeriye alınmaması kaçınmasına rastlanılmıştır (Uraz, ? : 228).

¹ Hakasların ölülerinin arkasından yılda altı kez verdikleri yemeklerde okudukları dualara "kirek" denilmektedir.

Ölü yıkandıktan sonra, su ısıtılan kazanların ters çevrilmesi; mahallede ölen olunca, o mahalledeki su dolu kapların boşaltılması; ölü evden götürülünce, ağırlığı da gitsin diye, ardından su dökülmesi; ölü yıkanırken, yatağının toplanması, yatağının yerine bir taş konulması; ölünün ayakkabısının, sokağın bir köşesine bırakılması; mezar başında gece ateş yakılması; cenaze yıkanırken ağırlık basmasın diye uyuyan kimselerin uyandırılması (Candan, 2006: 433 - 435) Anadolu'daki kaçınmalar arasındadır. Ayrıca Özbekistan'da rastlanan cenazenin kefenlendikten sonra açılmaması ve ölü geri dönmesin diye aynaların ters çevrilmesi kaçınmaları Anadolu'da da mevcuttur (Muratoğlu ve diğ., 1996: 54). Bunların yanı sıra, ölü evindeki yemeklerin komşulara dağıtılması; ölü yıkandıktan sonra, ters çevrilen kazanların altında üç gün boyunca, ölünün ruhu gezerken etrafı aydınlık olsun diye mum yakılması; defin dönüşü eve giderken ölenin yakınlarının, başka biri daha ölmesin diye arkalarına bakmamaları; ölünün "soyka" denilen kıyafetlerinin, ölü diğer dünyada üstsüz başsız kalmasın diye fakir fukaraya bağışlanması; ölünün, bu dünyada gözü kalmasın, yanında birini götürmesin diye gözlerinin kapatılması; çenesinin, ruhu yarılmasın, içine şeytan girmesin diye bağlanması Anadolu'daki kaçınmalar arasında görülmüştür. Kimi yerlerde ölünün eşyalarına, başkasına verilmeden önce arındırma anlamında "ayazlandırma" işlemi yapılmaktadır.

Tahtacılar da, kötü bir rüya görüldüğünde ertesi sabah bir soğan kesilerek evin üstünden "umduğun umacağıın bu olsun" diyerek atılması; gece evden süt, yoğurt, ekşi yiyecek, tuz, turşu ve özellikle acı yiyecekler verilmemesi, zorunlu hallerde üstüne yeşil yaprak konularak verilmesi; gün batımından sonra bir komşuya merhem, ilaç verilirse yerine boncuk, para vb. şeyler alınması; tabut taşınırken başkasının kapısına dokunmamasına dikkat edilmesi; tabutun taşındığı yolda yürüyen varsa bekleyerek saygısını göstermesi; cenaze gömülmeye götürülünce evdeki kilim vb. yazgıların kaldırılıp çırılması; ölü yatağının üç gün dışarıda bırakılması; cenazenin kaldırıldığı yere, geride kalanlar taş gibi sağlam olsun diye sabır taşı denen taşın konması kaçınmaları tespit edilmiştir (Durdu, 2005).

Önbelirtiler ve kaçınmalar, Hz. Peygamber'in hadislerinde: "(Eşyada) uğursuzluk yoktur..." ifadeleriyle reddedilmiştir. Çünkü Kur'an ve sünnet, hadiselerin meydana gelmesinde hakiki failin Allah olduğunu daima belirtmiştir (Öz, 1995: 90). Ancak bu

redde rağmen, geçmişte halk kültürüne yerleşmiş olan bu gelenekler yaygın bir biçimde uygulanmaya devam etmektedir. İnsanlar eski inançlarından gelen alışkanlıklara bağlı olarak kendilerini emniyete alma ya da ölüye hizmette kusur etmeme gayretiyle ritüelleri devam ettirmişlerdir.

2.2. Ölüm Sırası

İnsan ölümünün, bireysel olması yanı sıra, bireyin toplumsal bir varlık olması nedeniyle ölüm aynı zamanda toplumsal bir olaydır. Ölüm etrafında yapılan işlemlerin kimi doğrudan cesetle ilgiliyken, kimi de cesedin çevresinde gerçekleştirilir. Ölüm sırasında gerçekleştirilen geleneklerle ölüm, sosyal hayatı ilgilendiren bir olay haline gelmektedir. Sosyal dayanışma, bilhassa ölüm sırasında görülmek istenmektedir. Birey bu dönemde sosyal sorumluluğunu yerine getirmek durumundadır.

Kişinin canını teslim etmesi ile gömülmesine dek olan süreç anlamındaki “ölüm sırası” başlığı altında, ölümden hemen sonraki işlemler, ölünün defnedilmeye hazırlanışı ve defnedilmesi işlemlerine yer verilecektir.

2.2.1. Ölümden Hemen Sonraki İşlemler

Ölümden hemen sonra yapılan işlemler, ölüyü öte dünyaya göndermeye ön hazırlık niteliği taşımaktadır. Birinin ölümünden sonra yapılan ilk işlem, olayın duyurulmasıdır. Ölüm olayı ilk olarak ölü yakınlarının ağlamaları ve komşularına haber vermeleri ile duyurulur. Daha sonra bu duyuru için haberci çıkarılır. Günümüzde ise ölüm olayı yüz yüze olduğu gibi, telefon, telgraf vb. çeşitli iletişim araçlarıyla duyurulmaktadır.

Animizm ölüyü kutsal kabul etmektedir ve ölü karşısında kutsal olmayan her türlü iş bırakılmalıdır (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 50). Günümüzde Anadolu’da da cenaze haberi alındığında her türlü işin bırakılması âdettir.

Manas Destanında ölüm haberi alındığında halkın, meyve ağaçlarının dallarını kopardıklarından bahsedilmektedir (İnan, 1992: 47). İdil Bulgarları’nda ise, birinin ölüm haberi alındığında ölü evi önünde erkeklerin toplanarak bağıra bağıra ağladıkları,

özgür erkeklerin ağlamaları bitince kölelerin onların yerini alarak ağlamaya devam ettikleri, kendilerini kırbaçladıkları, ayrıca ölü çadırının önüne bir bayrak dikildiği rivayet edilmektedir (Eröz, 1992: 73).

Hunların, ölüm haberini aldıktan sonra ölü çadırının etrafında yedi kez döndükleri, bu esnada yüzlerini yedi defa kestikleri ve ağladıkları belirtilmiştir. Hunlarda, Heftalitlerde ve Tu-kiulerde yapılmakta olan ciddi yaralanmalardan, kulak kesmeden söz edilmektedir. Atilla'nın cenazesinde de benzer uygulamalar yapılmıştır. İskitlerde de kulağın bir ucunu kesmek âdettir. Bunun yanında saç kesme âdeti de yaygınlık göstermiştir. Hiung-nu mezarında, ipek içinde sarılmış on yedi saç örgüsü bulunmuş, başkaları da Pazırık'ta çıkarılmıştır (Roux, 1994: 224 - 225).

Göktürklerde biri öldüğünde ceset ölü çadırına kaldırılır, koyun, at kesilerek ölünün bulunduğu çadır önüne konulmuş. Atlılar ölü çadırının çevresinde yedi kez dönerlermiş. Bazı kaynaklarda Türklerin, ölüyü çadır içine koyduktan sonra, atlarla dokuz defa döndükleri belirtilmiştir. Bu esnada yüzlerini bıçakla keserler ve ağlarlarmış. Aynı şey ölü gömüldüğünde mezar çevresinde de yapılmış (Ögel, 2001: 761, 767 - 768). Göktürk Kitabelerinde, Bilge Kağan'ın ölümünde, sayısız kavmin gelerek ağladığı, yas ettikleri, saçlarını yoldukları, yüzlerini, kulaklarını kestikleri açıklanmıştır (Eröz, 1992: 72). Türklerin göğün katları inancı, çadır etrafında dönmenin ölüyü göğe çıkarma işlemi olduğunu desteklemektedir. Yedi kez dönüşün, göğün yedi kat olduğu inancına göre göğün en üstü katına çıkarma; dokuz kez dönüşün ise, göğün dokuz kat olduğu inancına göre göğün en üstü katına çıkarma inancı ile gerçekleştirildiği düşünülmektedir.

Kırgız-Kazakları'nda biri öldüğünde, yüzün tırnaklarla çizilmesi ve saçların yolunması geleneği günümüzde sürdürülmektedir (Roux, 1999: 245).

Hakaslarda cenaze evden gün batıya döndüğünde çıkarılır. 19. yy'ın başında Hakaslar çadırlarda yaşadıklarından ölü çıkarırken çadırı yıkmışlardır. 19. yy'ın sonlarında ise kerpiç evlere geçildiğinden, cesedin ayakları önde olacak şekilde evden çıkarılması âdet edinilmiştir. Cenaze evinin önünde huraylaası töreni yapılır. Bu törenle ölünün bir başkasının ruhunu (özellikle çocukların) yanında götürmesine engel olunduğuna inanılır (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 67 - 68). Urenha-Tuba Türkleri'nde, ölü döndüğünde kapıyı bulamasın diye çadırın bir tarafı sökülüp, ceset oradan dışarı çıkarılır. Bir misafir

öldüğünde ise cesedi kapıdan çıkarılır. Bu esnada bir ot ile cesede vurularak “nen varsa al! bize bırakma, beraber götür!” denilir. Bu ölünün geri dönüşünü engellemek için gerçekleştirilen bir ritüeldir (İnan, 1995: 184).

Günümüz Sarı Uygurları Budist sayılmalarına rağmen, defin törenlerinde birçok Şamanist unsur taşırlar. Bunlar ölülerini üç veya yedi gün saklarlar. Bu müddet içinde lamaları çağırıp dualar okuturlar. Ölüyü evden çıkarırken tıpkı Altaylılar gibi “çocukları yanına alma! sürülerimize dokunma! iyi ülkelere git!” derler (Gumilev, 2002: 188). Sagaylar kamın ölüsünü evde ancak bir gün bırakırlar. Beltirlerde bir gece, Kırgız-Kazaklarında da üç gece, ölümden hemen sonra cesedi evde bırakma âdeti bulunmaktadır (İnan, 1995: 185). Manas Destanından nakledilene göre, Manas’ın cesedini on beş gün bekletmişlerdir (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 70).

İslami uygulamalara göre, kişi ölünce çenesi bağlanır, gözleri kapatılır, elbiseleri çıkartılır ve ince bir örtüyle üstü örtülür. Ölünün şişmemesi için üzerine bir demir parçası konur. Yıkancaya kadar ölünün yanında Kur’an okumak yasak olmamasına rağmen, yapılmaması gereken bir davranıştır. İslamiyet’e göre, ölen birinin ardından feryat ederek ağlamak ya da kişilerin kendilerine zarar vermesi hoş davranış değildir. Ölümün serinkanlı karşılanması makbuldür. Ancak Anadolu’da insanlar metanetli olmaktan ziyade, kendilerine zarar vermeseler de genelde ağlayanlar feryat etmektedirler. Anadolu’da ceset evde bekletilmez. Zorunlu haller dışında, ölümün gerçekleşmesinden sonraki, öğle ile ikindi arasında defnedilir.

2.2.2. Ölünün Gömülmeye Hazırlanışı

Ölüm olayının duyurulması ile başlayan, ölümden hemen sonra yapılan işlemleri, ölüyü gömmeye hazırlama takip etmektedir. Ölünün gömülme hazırlığı yıkama, kefenleme, tabuta koyma ve cenaze namazı olmak üzere dört önemli işlemi kapsamaktadır. Her dört işlemin çevresinde dinsel olanların yanında birçok âdet ve inanma bulunmaktadır. Ancak Türklerin İslamiyet’i kabullerinden önceki hayatlarında, bu işlemler Şamanist unsurlar altında yapılmaktadır.

2.2.2.1. Yıkama

Ölünün gömülmeye hazırlanışı yıkama işlemi ile başlar. Eski Türklerde cesedi yıkama ile ilgili etraflıca bilgiye rastlanmamıştır.

Çeşitli ölüm anlayışlarında ölü, kesin olarak ölmez, yalnızca ilk varlık biçimine bürünür. Bu süreçte ruh, acı çeker ve bu acı genelde susuzlukla ifade edilir. Bu inanca göre ruhun acısı, cesedi yıkama ile giderilir (Eliade, 2003a: 204 - 205).

Oğuzlar dini inanışlarının tesiri ile ölülerini yıkamaktan çekinmişlerdir. Arı ve kutlu olan suyun, yıkama ile kirlendiği ve bunun da uğursuzluğa ve felakete sebep olacağı inancına sahiptirler (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 67).

Beltirler'de erkek ölüyü, erkek ihtiyarlar kapının sol (güney) tarafına koyarak; kadın ölüyü de, kadınlar kapının sağ (kuzey) tarafına koyarak yıkarlar (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 69 - 70).

Anadolu'da cesedin yıkanması İslami esaslara göre gerçekleştirilmektedir. İslamiyet'e göre ölünün yıkanması gerekir. Bunun için ölü, teneşir üzerine veya yüksekçe bir yere sırtüstü yatırılır. Sonra ölüye abdest aldırılır. Abdeste önce yüzden başlanır, ağza ve burna su verilmez; parmağa sarılan bir bezle dudakların içi, dişler ve burun delikleri ıslatılır. Kollar yıkanır, baş meshedilir, ayaklar yıkanır. Abdest bittikten sonra cesedin üzerine ısıtılmış su dökülür, saç, sakal, baş ve beden iyice temizlenir. Sonra sol tarafa çevrilerek sağ taraf, sağ tarafa çevrilerek sol taraf yıkanır. Yıkayıcı, ölünün karnına yavaşça dokunarak ölünün vücudundan bir şey çıkarsa onu da yıkar. Ölüyü yıkarken her organı üç defa yıkamak sünnettir. Ölünün tırnak ve saçları kesilmez. Saçları ve sakalı kesilmez. Erkek ölüyü erkek, kadın ölüyü kadın yıkar. Kadın, ölen kocasının cesedini yıkayabilir, ancak erkek karısının cesedini yıkayamaz. Şehitlerin ise, üzerindeki elbiseleri çıkarılmaz ve yıkanmaz. Şehitler doğrudan tabuta konulur ve cenaze namazları kılınarak gömülürler.

2.2.2.2. Kefenleme

Ölünün gömülmeye hazırlanışındaki ikinci işlem kefenlemedir. Türklerin, eski tarihlerden beri kefen kullandıkları kanıtlanmıştır. Ölü hanların, beylerin üzerine örtülen

kumaş, kefen anlamına gelen “esük” kelimesine Minusink ve Orhun Yazıtları’nda rastlanmıştır (Roux, 1999: 241). Eski Türkler, hakanları ipekli kumaşa sararak gömmüşlerdir. Bazen de bu kefenler; yoksullara dağıtmışlardır (Ögel, 2001: 758). Oğuzlar, ölülerinin hırkasını giydirip kuşağını ve yayını kuşandırmışlardır (Eröz, 1992: 84 - 85). Beltirler ise, ölüyü yıkadıktan sonra elbiselerini giydirerek beyaz bir keçe üstüne koymuşlardır (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 69 - 70). Talas’da tespit edilen bir mezarda, üzerinde ipek gömleği, deriden pantolonu ve ayakkabısı olan bir erkek ile yanında, kısmen mumyalanmış, başı ve yüzü ensesine bağlanmış kırmızı ipek kumaşla örtülü, üzerinde göğsü üzerinde bağları bulunan ipek kumaştan entari, boynunda boncuktan gerdanlık, ayaklarında deri pantolon ve çarık olan bir kadın cesedi bulunmuştur (İnan, 1998e: 501).

İslam’da kefen, a) Sünnet Kefeni (gömlek,¹ izar² ve lifafe,³ kadınlar için ayrıca göğüs⁴ ve baş⁵ örtüsü), b) Kifayet Kefeni (izar ve lifafe, kadınlar için ayrıca baş örtüsü), c) Zaruret Kefeni (zorunluluk halinde kefenleme için kullanılacak herhangi bir şey) olmak üzere üç çeşittir. Kefenin çeşitli olmasındaki neden, ölen kimselerin farklı gelir düzeylerinde olmalarıdır. Anadolu’da, erkek kefeni “kıyamet gömleği”, “izar” ve “lifafe” olmak üzere üç; kadın kefeni “kıyamet gömleği”, “pijama”, “izar”, “himar”, “ağız üzerine mendil” ve dört tane “lifafe” olmak üzere dokuz parçadan oluşur. Bu kefenleme biçiminde ayrıca kadın ya da erkek ölünün kefeni içinde, ellerinin üzerine havlu atılır.

Anlaşıldığı gibi Eski Türklerde kefenleme ile, ölü memnun edilecek şekilde giydirmekte iken, İslamiyet’ten sonra bu gelenek yerini genellikle benzer şekilde kesilmiş beyaz bırakmıştır.

2.2.2.3. Tabuta Koyma

Ceset yıkandıktan ve tabuta konulduktan sonra, define hazır hale getirilmek için tabuta konulur. Kimi toplumlarda tabut kullanılmadığı bilinmektedir. Türklerde ise, Hiongnular zamanından beri kullanıldığı kanıtlanmıştır. Tabuttan, yakma işleminde olduğu

¹ Gömlek: Omuzdan ayağa kadar örtülen bez.

² İzar: Belden aşağıya dolanan bez.

³ Lifafe: Baştan ayağa kadar kullanılan üç bez.

⁴ Dir: Göğüse konulan bez.

⁵ Himar: Başa örtülen bez.

kadar, gömülme ya da ölüyü ağaçlar üzerinde veya bir sehpa üzerinde sergileme işlemi için de yararlanılmıştır.

M.Ö. 3. yüzyıla ait Çin kaynaklarında Hunların ölülerini iki katlı, altın ve gümüş işlemeli, kumaş ve kürklerle örtülü tabut içine koydukları kaydedilmiştir (İnan, 1995: 177). Atilla'nın, birincisi altından, ikincisi gümüşten ve üçüncüsü de demirden olmak üzere, birbiri içine yerleştirilmiş üç tabutun içine koyularak gömüldüğü söylenmiştir. Hiong-nular, biri iç biri dış olmak üzere, en az iki tabut kullanmışlardır. Hiong-nu yerleşim yerlerinde yapılan kazı alanlarında, tabutlar içinde gömülmüş cesetlerin yanı sıra, doğrudan toprağa gömülmüş savaşçıların cesetleri de çıkarılmıştır. Heftalitlerde ve Tu-polarda tabutlar, kalın tahtadan yapılmış, cesedin ağaçlar üzerinde sergilenmesi ve dağlara taşınması için kullanılmıştır (Roux, 1999: 241 - 243). Manas Destanından nakledilene göre, Manas'ı çam ağacından yapılmış, iç yüzü gümüş, dış yüzü altın bir tabuta yerleştirmişlerdir (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 71). Tabutların süslemeleri ya da yapıldığı malzeme söz konusu edildiğinde, ölünün sosyal ve ekonomik durumunun etkili olduğu sonucuna varılmıştır.

Anadolu'da tabut üzerinde süsleme olmaksızın kullanılmaktadır. Ancak tabutun üzerine genellikle yeşil renkli ve üzerlerinde Arapça yazılı dualarla kutsal kişilerin adları bulunan örtü örtülmektedir. Şehit tabutlarının üzerine ise bayrak sarılmaktadır. Genellikle cesetler tabutsuz gömülmekte; ancak isteğe göre tabut içinde gömülmektedir.

2.2.2.4. Cenaze Namazı

İslamiyet'te ölü kefenlendikten sonra tabuta konularak musalla taşına getirilir. Ölen kişinin cenaze namazı kılınır. Cenaze namazının kılınması için ölünün Müslüman olması, yıkanmış olması ve ölünün başı ile beraber vücudunun yarısından çoğunun olması şarttır. Cenaze namazını, usulünü bilen herkes kıldırabilir ve topluluk içinde birkaç kişinin katılımı yeterlidir. Tüm topluluğun katılımı şart değildir.

Cenaze namazı esnasında, ölü hakkında bir çeşit aklama yapılır (Örnek, 2001: 218). Anadolu Alevilerinde cenaze namazından sonra "dardan indirme" yapılmaktadır. Bu ölenin alacağı ya da vereceği borçlar hakkında yapılan bir sorgulamadır. Dardan indirme, ölenin diğer dünyaya borçlu ya da alacaklı gitmemesi için yapılmaktadır.

Ayrıca cenaze namazı esnasında, ekmek, su ve tuz hakkı helalliği istenmektedir. Tuz tutmak, dost olmak, akraba olmak anlamına gelmektedir. Bütün Türk toplumlarında tuz hakkı kutsal kabul edilmiştir. Manas Destanında geçen tuzla ilgili inanmalar, Anadolu'daki tuz-ekmek hakkı ile aynıdır (Türkmen, 1995: 264 - 265).

2.2.3. Ölünün Bedenini Kaldırma

Ölümden sora topluluk, ölen kişinin bedenini çeşitli işlemlerle kaldırmaktadır. Müslümanlıkta bu, gömme şeklinde gerçekleştirilmektedir. Ancak Eski Türkler, yakma, sergileme ve kimi zamanlar mumyalama yöntemlerini de kullanmışlardır. Aşağıdaki kısımlarda bununla ilgili bilgilere yer verilecektir.

2.2.3.1. Defnetme

Yapılan kazılarda, çöp yığınları etrafına saçılmış, 100 bin yıllık insan kemikleri bulunmuştur. Bedenlerin öylesine terk edilmesi, insanların, ölümlerini öylesine attıkları varsayımına yol açmıştır (Constance, 2004: 10). Kimi boyların ölümlerini köpeklere yedirdikleri, kimilerinin de ölümlerini ağır taşlar altına koydukları, büyük ağaçların kovuklarına sakladıkları rivayet edilmiştir (Uraz, ?: 225). M.Ö. 3700 tarihlerinde Orta Asya'daki nüfus çoğalmaya başlamıştır. Karasuk kültür döneminde mezarlarda da çoğalma görülmüştür. Bu mezarlarda ölümler uzatılmış ve çömeltmiş durumda gömülmüşlerdir. Cesetlerin yanı sıra ölü küllerine de sıkça rastlanmış oluşu, bazı toplumların ölümlerini yaktıklarına işaret etmektedir (Yücel, 2000: 18). Üst paleolitik çağda toprağa gömme uygulamasının yaygınlaştığı tespit edilmiştir (Eliade, 2003b: 24).

Din sosyolojisi, bir yerin kutsal sayılması için, o yerde kutsal bir kişiye ait olsa bile bir cesedin gömülü olmasının değil, o yerin bizzat kendinde kutsal bir değer bulunmasının gerektiğini öğretmiştir (Roux, 1999: 249). Bu nedenle olsa gerek Eski Türkler, kutlu saydıkları nehir kıyılarını, yüksek dağları ya da en azından tepe doruklarını, ormanları gömüt yeri olarak kullanmışlardır. Ancak birçok toplumda kamlar, mümkün olduğunca oba ve yollardan uzak bir tepede, hayvan sürülerinin

yaklaşmayacağı bir yerde, davulunun parçalanarak dalına asıldığı bir ağacın dibine gömülmüştür (Gömeç, 1998: 44).

Eskiden Yakutların ölülerini, yaktıkları veya bir ağacın üzerine koydukları ya da öldüğü çadırda bıraktıkları rivayet edilmektedir. Rus istilası ile bu geleneklerin yok olduğu sanılmaktadır. Cesedin gömülmesi, bu eski geleneklerin yerini almıştır (Roux, 1999: 222 - 223). Yakutlar ölene en iyi elbiseyi giydirip, tabuta koyup, yanına bir çakı, bir çakmak taşı, kav, yağ, et gibi öbür dünyaya sefer için lazım olacak şeyler bırakarak gömmüşlerdir (Uraz, ? : 226).

Mançurya Tunguzlarının genel bir kural olarak ölülerini gömdükleri öğrenilmiştir. Ancak kabile mezarlığının uzak olması halinde cesedin taşınma zorluğu Tunguzları, cesedin yakılmasına ya da cenaze yolcuğundan sonra yalnızca iskeletin gömülmesini sağlayacak şekilde, etleri kemikten ayırma işlemini yapmaya zorlamıştır (Roux, 1999: 218).

Juan-juanların cesetlerine cenin şekli vererek defnettiklerinden söz edilmiştir. Bu yöntemin yalnızca Orta Asya'da uygulanmadığı arkeolojik kazılarla kanıtlanmıştır. Bu gelenek, toprakta gerçekleşecek yeni bir gebelikten sonra hazırlanacak olan bir hayatın simgesidir (Roux, 1999: 230). İnanca göre cesedin cenin şeklinde defnedilmesi, yeryüzü ana'nın onu ikinci kez doğurabileceği inancından kaynaklanmaktadır (Eliade, 2003a: 253).

Samuetler, ölüyü giydirir, başına bir tencere geçirirlermiş. İnançlarına göre ruh ölenle beraber bulunduğu için, ölenin vücudu çürüyünce ruh o tencerenin içinde kalır, orada kendini korumuş (Uraz, ? : 226). Samoyedler, defin için yüksek yerleri tercih etmişlerdir. Bunun sebebi olarak, yüksek yerlerin ebediyete kadar uyumaya uygun yerler olduğu düşüncesi gösterilmektedir (Roux, 1999: 251 - 252).

Abakan Tatarları ölülerini daima yüksek yerlere gömmeyi tercih etmişlerdir. Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, yükseklerle özellikle de Tanrı makamı olarak gördükleri dağ başlarına ölülerini defnetmişlerdir (Eröz, 1992: 84 - 87). Hakaslar ölülerini tarlalardan uzak tepelere; Altaylılar umumiyetle dağ üzerindeki gizli yerlere merasim yapmadan, ölü tam giyinmiş vaziyette, öte dünyaya yolculuğu için bir torba yiyeceklerle

defnetmişlerdir (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 67). Anadolu’da Kızılbaş Türkmenler ve Tahtacılar da ölülerini yüksek yerlere defnetmeyi tercih etmişlerdir.

Orman yerleri de defin için uygun yerler olarak gösterilmiştir. Örneğin Yakutlar her ne kadar defin yeri olarak herhangi bir yeri kabul etseler de, orman yeri öncelikli tercih yeri seçilmiştir (Roux, 1999: 252 - 253).

Oğuzlarda ve genellikle Aral-Hazar Denizi bölgesi Türklerinde ırmak yatağına defnetmenin, uygulanan bir yöntem olduğu düşünülmektedir. Bu tür definler için, önce ırmak yatağı değiştirilir. Sonra ölü, bu ırmak yatağında açılan mezara defnedilir. Daha sonra ırmak eski yatağına çevrilir ve mezar sular altında bırakılır. Bir rivayete göre Atilla da bir ırmağa gömülmüştür (Kalafat, 1995: 119). Buna Hakim Ata’nın ilginç efsanesi ve Müslüman çağı gelenekleri kaynak olarak gösterilmektedir. Bu efsane ve geleneklere göre, cesetlerin Ceyhun ırmağına gömüldüğünden ve Ceyhun ırmağının suyunun cesedin üzerinden kırk gün akmasıyla, vücuttan ayrılan ruhun bir aziz haline geldiğinden söz edilmektedir (Roux, 1999: 250).

Etin kemiklerden sıyrılarak gömülmesi, defin uygulamalarından biridir. Manas Destanına göre Köketay Han ölüm döşeginde şu istekte bulunmuştur: “Gözlerim yumulduğu zaman vücudumu kırmızıla yıkayınız... Etimi keskin kılıçla sıyrınız...” (Candan, 2006: 431). Ölünün etleri kemiklerinden ayırmak Orta Asya’daki Zerdüştilerin âdetlerindedir (İnan, 1995: 182).

Gök Türklerde ölü, oda şeklinde açılan bir mezara oturtulup, eline içki dolu bir kadeh verilip, önüne içki dolu kap konularak defnedilmiştir. Ölülerini, elbiseleri, silahları ve diğer şahsi eşyaları ile birlikte gömmüşlerdir (Sümer, 1999: 74). Vu-huanlarda olduğu gibi Tong-hular, cesetlerini gömmüşler fakat ölüye ait eşyalarını yakmışlardır (Roux, 1999: 230).

Sagaylar şamanı gömdükten sonra davulunu ve davul tokmağını kırarak mezarın başında bir ağaca ya da bir sırığa asarlar. Şamanların cenazesine kadınlar iştirak etmez. Ölen kişi resmen Hıristiyanlığı kabul etmişse başı doğuya gelecek şekilde, Şamanî ise başı batıya gelecek şekilde gömülür. Beltirlerde ölü gömülürken, atının dizgini eline verilerek öldürülüp, cesetle gömülür. Ölünün elbiselerinin düğmeleri sökülerek ailesine verilir. Buna “kumarkı” denir. Malumata göre Kırgız-Nor gölü çevresinde yaşayan

Hoton Türkleri, ölülerini gömdükten sonra koyun kurban ederek ciğerlerini ateşte yakarlar (İnan, 1995: 184 - 187). Taşkent'te birinin evladının ölümü üzerine, ceset defnedilirken mezardan alınan bir avuç toprağın, ölenin annesinin göğsü üzerine konulduğu gözlemlenmiştir (Schuyler, 2003: 144). Radloff, Altay ve Türk boylarında genç ölülerin ellerine kına yakıldığını müşahede etmiştir (Kalafat, 1995: 132). Bu âdete Anadolu'da da rastlanmaktadır.

İslamiyet'te, mezarın en az göğüs hizasına kadar kazılması şarttır. Ölü gömülürken kefenin bağları çözülür ve sağ yanına yatırılarak kıbleye çevrilir. Ölü kadın ise, ölünün en yakını onu mezara koymalıdır. Kadınların mezara inmesi yasaktır. Özbek halk inançlarında olduğu gibi, Anadolu'da bazı yerlerde ise, defin esnasında kadınlar bulunamazlar. Kadınlar daha sonra mezarlığa gidebilirler (Muratoğlu ve diğ., 1996: 52).

Ölü mezara konulduktan sonra ve üzeri toprakla örtüldükten sonra topluluk mezarın başına oturarak, imam veya başka birisinin okuduğu Kur'an-ı dinler ve ölünün ruhuna Fatıha okur ve talkın (telkin) verir. İslamiyet'e göre bütün insanlar mezara konunca Münkir ve Nekir adlı iki melek tarafından sorgulanır. Ölü defnedildikten sonra imamın mezar başında verdiği talkın (telkin), sorgu sırasında ölünün korkudan dilinin kekelememesi ve ölene öldüğünün bildirilmesi içindir.

2.2.3.2. Sergileme

Cesedin, kışın donarak aşırı sertleşen toprağa gömülmesinin imkânsız olması sergileme yönteminin çıkış nedenlerinden biridir. Bunun yanı sıra, bu yöntemi kullanan halklar arasında, bir iskele ya da bir ağacın üzerine yerleştirilen cesedin tanrısal göğe yükseldiği inancı da sergileme ritüelinin çıkış nedenleri arasında sayılabilir. Üçüncü neden ise, cesedin bir ağaç üzerine yerleştirilerek, onu bir hayat kaynağıyla buluşturma inancıdır. Diğer bir inanç ise kan gibi, kemiklerin de “kutsal”ı içerdikleridir. İnanca göre, iskelet ruhun bulunabileceği ikamet yerlerinden biridir. Ölünün kemiklerinin zarar görmemesi için, ölü ya ağaç üzerine konmuş ya da eti kemiklerinden itina ile sıyrılmıştır. Kemikler insanın veya hayvanın toprakla bağıdır. Böylece ölünün tekrar dirilebileceğine inanılmaktadır. Arkeologlar eski Orta Asya halklarının, öldükten sonra kişinin varlığını sürdürmesini sağlamak için “insan şeklinin sürekli olarak muhafaza edilmesi” çabasında

olduklarını gözlemlemişlerdir. Çünkü kemik yapısı, canlının kendisidir. Aynı zamanda canlıyı geçmişe ve geleceğe bağlayan, insana atalarından miras kalan, kendinden sonraki kuşaklara bıraktığı her şeydir. Sergileme yöntemine, inançsal ve coğrafi nedenlerin yanında, bu etkenlerin şekillendirdiği kültürel özelliklerin neden olduğu düşünülmektedir (Roux, 1999: 126 – 127, 224 – 225, 259).

Bir Beltir rivayetine göre eski orman kavimleri süt çocuğu bulunan kadın ölüleri tabuta koyup dört direk üzerine yerleştirirler ve çocuğu da yanına bırakırlardı (İnan, 1995: 186). Minusink Tatarları, öldükten sonra ağaç tepesine tabutlarının bağlanmasını istemişlerdir. Buryat Şamanları ise, ormanda kazıkların üzerine tabutlarının yerleştirilmesini makbul görmüşlerdir. Bu yöntem Tunguzlarda yaygın olarak uygulanmıştır (Roux, 1999: 223 - 224).

Kitanların, cesedi dağdaki bir ağaç üzerinde üç yıl beklettikten sonra kemiklerini toplayarak yakıp, defnetme geleneklerinin, 14. ve 19. yüzyıl arasında olağan olarak süregeldiği öne sürülmüştür (Roux, 1994: 220). Orta Asya'da, Hunlar'ın ve Göktürkler'in egemenliği devirlerinde, daha iptidai basamaklarda bulunan boylardan bazıları ölülerini tabutlara koyup ağaçlara asmışlardır. Bu âdet Yakutlar'da 18. yüzyıla kadar devam etmiştir. Müslümanlığa dek Kırgızlar' da bu âdetin olduğu tespit edilmiştir. Günümüzde Kırgızlar'da bu âdetin yansıması olarak, defin törenine süyök kötürü derler ki, harfiyen “kemik kaldırma” demektir (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 70). Ölülere tabutlara koyup ağaçlara asma ya da dört direk üzerine bırakma âdeti, kuzey Altaylar'da ve Tayga ormanlarında yaşayan bazı oymaklarda 18. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Yakutlar'da bu şekilde, ceset kaldırma için “arangas” terimi kullanılmaktadır. Sagaylar aynı yöntemi kamlar için uygulamışlardır. Son yıllara kadar büyük adamların cesetlerini de böyle defnetmişlerdir (İnan, 1995: 185 - 187).

2.2.3.3. Yakma

M.Ö. 2000 yılında Andoronovo kültüründe, ceset yakma âdetinin ortaya çıktığı sanılmaktadır. Yakma âdeti ile M.Ö. 1200 ve 700 yılları arasında Karasuk döneminde, Minusinsk havzasında ve M.Ö. 700 ve 300 yıllarında Taşlık kültüründe karşılaşmıştır. Bu kültürde yakma âdetinin yanı sıra cesedin toprağa gömüldüğü de görülmüştür

(Roux, 1999: 219). Çeşitli kaynaklara göre, ölünün kemiklerini yakma, onun yeniden doğuşunu engelleme amacı taşımaktadır (Roux, 1994: 218). Eski tarihi kayıtlarda bazı Türk kavimlerinin ölülerini yaktıktan sonra mezara gömdükleri anlatılmaktadır. Nitekim yapılan arkeolojik kazılarda bulunan küllerle bu doğrulanmıştır. Ancak bu âdetin çok yaygın olmadığı bilinmektedir (Candan, 2006: 431).

Ortaçağ ve klasik çağlarda, yakma geleneğinin Tunguzlar, Kitanlar ve Kırgızlar olmak üzere özellikle üç toplum tarafından uygulandığı sanılmaktadır. Kitanların, cesedi dağlarda bir ağaç üzerinde üç yıl beklettikten sonra kemikleri toplayıp yaktığı söylenmiştir. Hiong-nuların ölü yakma işlemini bildikleri sanılmamaktadır. Çin belgelerinde bu kavim için yalnızca cesedin gömülmesinden söz edilmektedir. Ancak 582 yılına ait Souei Yıllığı'nda Hiong-nuların soyundan gelen Tu-kiuler'in ölülerini savaş yerinde yaktıkları yazılmıştır. Ebul Fida'nın aktarmasına göre Komanlar, ölülerini ve onlarla gömmek için ele geçirebildikleri yabancıları yakmışlardır (Roux, 1999: 220 – 222, 228 - 232). Kırgız Türkleri biri ölünce, etrafında üç kere dolaşıp tavaf eder, ağlar ve sonra cesedi yakarlarmış. Kalan kemiklerini toplar ve bir yıl geçtikten sonra, bu kemikleri mezara gömerlermiş. Ölü ardından ağlama, gerçek anlamda bu sırada cereyan edermiş (Kalafat, 1995: 126). 11. yüzyıl tarihçilerinden Gardizi'nin malumatına göre Kırgızlar, ateşin en temiz şey olduğuna ve ateşe düşen her şeyin temizleneceğine inandıkları için ölülerini yakmışlardır (İnan, 1995: 8).

Yakutlar, cesedi sergilemedikleri ya da onu terk etmedikleri durumlarda yakma işlemini gerçekleştirmişlerdir. Kousnetz Tatarlarında da görülen bu âdeti Karagaslar, saygı duydukları kişilerin cesetlerine uygulamışlardır (Roux, 1999: 236). Karagaslar gibi Sarı Uygurların da ihtiyar ve lamaların cesetlerini, en makbul ceset kaldırma şekli olarak yaktıkları öne sürülmüştür (İnan, 1995: 188). Kalmukların, büyüklerden birinin ölümü halinde onu yaktıkları, külünü kireçle karıştırarak küçük bir bina yaptıkları, dibine putlar koydukları, kandil astıkları ve dua yazılı kâğıtlar bıraktıkları rivayet edilmiştir (Uraz, ? : 225).

Altay-Sayan dağlarında ve çevrelerinde, 1935 yılında Kuray ve Tuhaytı kasabaları civarında yapılan kazılardaki Göktürk mezarlarında, üzerinde yakma izleri bulunan iskeletler görülmüştür (İnan, 1995: 180). Göktürkler bir gün seçip, ölüyü (bir rivayete göre at üzerinde), atı, elbiseleri ve kullandığı bütün eşyası ile yakarlar daha sonra

külünü gömerlermiş (Esin, 1979: 84). Göktürk devletini kuran Türk soyluları ve kağan ailesinin Altaylılar ve kuzey Türkleriyle münasebeti nedeniyle, Göktürklerin ölüleri yakma âdetinin, bu eski yurtlardan gelmiş olmasına ihtimal verilmektedir (Ögel, 2001: 761).

2.2.3.4. Mumyalama

M.Ö. 700 ve 300 yıllarında, Tagar kültüründen hemen sonra gelen Taşlık kültüründe gömme uygulamalarında özellikle mumyalama yöntemine sıkça başvurulduğu gözlemlenmiştir (Roux, 1999: 219).

Eski Orta Asya halkları, kişinin ölümden sonra hayatını sürdürebilmesi için, ruhunun ikamet ettiği kemiklerinin muhafaza edilmesi gerektiği inancını taşımıştır. Ancak kemik dışında, bedeninin tamamının korunması yani derinin de muhafaza edilmesi ideal görülmüştür. Derinin ise sadece mumyalama yöntemi ile muhafaza edilebileceği bilinmektedir. Mumyalama işlemi için kafatası ölümden sonra delinmiş, bağırsaklarla tüm et kısmı çıkarılmış, deri kafatası ve kemikler üzerinde bırakılmıştır. Zor bir yöntem olan mumyalama, ender olarak yapılmıştır. Mumyalama yapılırken kemiklerin, özellikle de en önemli kemik kabul edilen kafatasının korunmasına dikkat edilmiştir (Roux, 1999: 126). Vücudun hepsini veya bir kısmını mumyalama şeklindeki karmaşık yöntem, yalnızca hayatta iken güç sahibi olan insanlar için kullanılmıştır. Bununla, onların öteki dünyada da güçlü kişiler olmalarını sağlamak amaçlanmıştır (Roux, 1999: 126, 260).

2.2.3.5. Ölü ile İnsan Defnetme

İbn Fadlan Başkurtlarda, ulu bir gök tanrısıyla birlikte, biri ölümü yöneten on iki tanrıya inanıldığını öne sürmüştür. Tanrıların açgözlülüğünü gidermek için insanların kurban edilme olayı, din sosyolojisinin çok iyi bildiği bir konudur (Roux, 1999: 96).

Eski Türklerde, insan kurbanının âdet halinde mevcut olduğunu şüpheye düşürecek birçok husus öne sürülmüştür. Bu hususların başında, Asya Hunları'na ait kayıtların açık olmayışı ve ölüyü akrabalarının nasıl "takip ettikleri"nin Çince metinlerde iyi açıklanmamış, sadece yorumlanmış olması gelmektedir. İnsan kurban etmenin aslında,

bozkır kültürünün değil, ziraat kültürünün belirtisi olup; yer, toprak ve bereket tanrılarıyla ilgili olması da diğer bir husustur. Bu nedenler dikkate alınarak, Türklerde insan kurbanı âdetinin mevcut olmadığı, hatta bazı yerlerde Türkler tarafından bu âdetin yasaklandığı belirtilmiştir (Kafesoğlu, 1980: 52 - 55).

Tram-Semen'e göre (2007: 88 - 90), M.Ö. 2000 ve daha erken tarihlerde, tüm eski halklarda olduğu gibi, ölenin yanında eşyasını ve yakınlarını öldürüp gömme âdetinin, insan kurban etme olarak değerlendirilmesi ve milattan sonraki dönemlere taşınması doğru değildir. İnsan kurban etme töresi, yamyamlığı çağrıştırdığı için, bu konunun biraz açılması gerekmektedir. Hunlarda insan kurban etme geleneğinin var olduğu fikri dayanaksız kalmıştır. Çünkü kurban olayını gerçekleştiren ve kazılarda izleri bulunan kitlenin kim olduğunun kanıtlanamadığı ileri sürülmüştür. Bunun yanı sıra tarihte, Hun halkının ataları olan Dinliler, Jun ve Di boylarının insan kurban ettikleri hakkında bilgiye rastlanamamıştır. Ayrıca insan kurban etme olayı Hunlarda olsaydı, bu özelliğin Avrupa'ya giden Gunlara da yansması gerektiği düşünülmektedir. Oysa Gunlar, gaddarlık içeren geleneklerle tanınmamışlardır. 3000 yıl önce Hunlarda gömme törenleri sırasında gözlenen kurbanlar, ölen yakının ardından gitme isteğini taşımaktadır. Bu iddialara karşın, Hunlarda savaş öncesi Tanrı'ya adam gönderme töresi, bugün Nart-Karaçaylılarda bir ant içme deyimi olan "Teyri Adamı" sözünde korunmaktadır. Şifahi kültürde korunan bilgilere göre, gençler Teyri elçisi olmak için yarışır ve kazanan, törenle "Tanrı'ya uğurlanırdı". Günümüzde de Nartlar nedenini bilmeseler de Teyri Adamı diyerek ant içmeye devam etmektedirler. İnsanın Tanrıya kurban edilmesi yanında Hunlarda, öte hayatta ölen kişiye hizmet etmesi için yüzlerce kişinin kurban edilerek, ölüyle beraber gömüldüğü öne sürülmüştür (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 69). Ölen ile başka kişileri de öldürüp gömmek, Altay toplumlarında sürekli bir gelenek olarak tespit edilmiştir (Roux, 1994: 228). Gmelin, hizmetkârların ölüye diğer dünyada da hizmetini devam ettirmeleri için yakıldığını görmüştür. Ayrıca inanca göre, hizmetkârların öldürülmesi, efendilerinin ölümünü ve yeniden doğuşlarını kolaylaştırmaktadır (Roux, 1999: 117).

İskitlerin hükümdarları için yapılan defin törenlerinin çok kanlı olduğu rivayet edilmektedir. Orhon Türkleri'nin balbalları yerine İskitler, hükümdarları hizmetindeki yiğitlerden elli kişiyi öldürüp, öldürülmüş atlar üzerine bindirip mezarın etrafına

koymuşlardır (Kafesoğlu, 1980: 191). İskitlerde, hükümdarlarının eşlerinden birinin, yardımcısının, seyisinin, aşçısının, hizmetkârının, habercisinin boğulduktan sonra, atlarının, mallarından geri kalan kısmından bir bölümünün altın kupalarla birlikte gömüldüğü müşahede edilmiştir. Hiung-nu'larda ve Tu-kiu'lerde, mezara yüz ve bin kadar kadın ve hizmetkâr gömülürmüş. Gözde subay ve kadınların bazen yüzlercesi, büyük şahsiyetler ölünce onlara refakat etmeleri için öldürülürlermiş (Roux, 1999: 96). Makdisî, Kırgızların ölen kişiyi esirleri ve hizmetkârları ile gömdüklerini aktarmaktadır. İbn-i Battuta ölen hanın mezara, yeğenlerinden, yakınlarından, gözdelerinden seçilen yaklaşık yüz kurban ve dört esir geç kız ve en ileri gelenlerinden altı gulamla birlikte gömüldüğü bir cenaze töreninden bahsetmiştir. Bu âdetin, ruhun peşinde olan cinlerin yatırılması inancına dayalı olduğu öne sürülmüştür (Roux, 1994: 228). Aynı zamanda bu âdet, Türkler'deki öte dünya yaşamının bu dünyadaki yaşamın devamı olduğu inancına dayanmaktadır. Buna göre kişinin ölümden sonra bu dünyadaki eşyalara ihtiyacı olduğu gibi, yakınlarına da ihtiyacı vardır.

Ölünün tüm kayıpları arasında en duyarlı olduğu kaybın eşinin kaybı olduğu bilinmektedir. Ancak Yanisey'deki Kırgız toplumunda, karısının ölüyle gömülmediği görülmektedir. Aynı şey çok sayıdaki öteki Altay toplumlarında da geçerlidir (Roux, 1999: 173). Kadının erkeğini, mezarda takip etmeye mahkûm eden kaderle ilgili inanç uzun süre devam etmiştir. Pazırık kurganlarında çıkarılan kalıntılardan yola çıkılarak açık bir şekilde kanıtlandığı üzere, Altay-öncesi dönemde bu âdete titizlikle riayet edilmiştir. Hiung-nulardan itibaren kadının kocası ile birlikte gömülmesi gerektiğiyle ilgili gelenekler yumuşamaya başlamıştır. Dul kadınların gömülmesinden nadiren söz edildiği görülmektedir. 10. yüzyılda, Hazar denizi kıyılarındaki kavimlerde bir erkek ölünce, eşi kendisi ile birlikte yakılmakta, ancak önce ölen kadın ise kocası aynı akıbete uğramamaktadır. Bu gelenek son zamanlara kadar, Sibirya'nın gelişmemiş bölgelerinde geçerliliğini sürdürmüştür. Hâlbuki bozkırlarda kısa bir süre sonra ölenin eşini veya eşlerini muhafaza etme olanağı verilmekle birlikte, başka bir yöntem bulunmuştur: Bu, dul kadınların, ailenin bir üyesine eş olarak verilmesi yöntemidir (Roux, 1994: 228 - 229).

Animizm'de ölünün karısı ya da yakınları, eşyaları gibi pislenmiş kabul edilmektedir. Bu eşya ve canlılara, onlardaki pisliğin derhal geçeceği korkusuyla temas edilmekten

çekinilmektedir. Dul kadınların, kocalarıyla olan majik bağı koparmadan bir başkasıyla evlenme olanağı yoktur. Çeşitli milletlerde matem elbiselerine boyalar sürülmesi, deri ve kumaş parçaları örtünülmesi gibi işlemlerin kaynağı, kadınların ölen kocalarıyla majik bağlarını koparma istekleridir (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 50).

2.2.3.6. Ölü ile At Defnetme

At kurbanı ve ölü ile defnedilmesi, atın ölüm-ötesi hayatta tekrar canlanıp, adanmış oldukları şahsa yararlı olacakları inancıyla yapılmıştır (Esin, 1997: 6). Hayvanların kurban edilmesi, öte dünyada ölüye yol gösterici olması, ölen kişinin sürülere ve binek hayvanına sahip olması amacına dayanmaktadır.

Mitolojiye göre at, ölümün ve sezginin sembolüdür, gökyüzünde ve yeryüzünde yeri vardır. Tanrıların insanlara yardım etmesi için onun varlığı gerekmektedir. Bu âlemi temsil eden bir hayvandır (Akman, 2003: 234). Bunların yanı sıra at, göçebe kültüründe, yaşamın devamlılığı için vazgeçilmez bir unsurdur. Bu nedenlerle genellikle ölü ile at gömülmüştür. Türkler ölen kişinin, mezara konulan ata binerek öte dünyada istediği yere gidebileceği inancını taşıdıkları için, ölü ile atını da gömmüşler ya da yakmışlardır (Kalafat, 1995: 118). Oğuzlar, cennette binecekleri atlarının olması için atlarının kendileriyle gömülmesini istemişlerdir. Gömmenin yanı sıra at ile ilgili başka uygulamalara da rastlanılmaktadır. Kimi toplumlar atı öldürmeden, kuyruğunu keserek mezara koymuş ve atı serbest bırakmışlardır. Kimileri ise, atın kesilen kuyruğunu mezara koymuş, “baydara” denilen içi doldurulmuş atı mezarın üzerine dikmişlerdir (Roux, 1999: 171).

Çin kaynaklarına göre, ölü ile at gömme âdeti, Hiung-nu’ların zamanından itibaren yapılmıştır. Buna göre, cesedin yakılışı sırasında, ölünün bindiği at ile eşyaları da yakılmış ve ölü ile gömülmüştür. Ölenin akrabaları adak olarak, bir koyun başı ve bir at başı sunmuşlar, bu başları mezarın üstünde sallandırmışlardır (Roux, 1994: 227).

Göktürkler, ölü gömme gününde kurban edilen koyun ve atların başlarını, mezar üzerine dikilen sııklara asarlarmış (Ögel, 2001: 768). 9. - 13. yüzyılda Oğuzlar ve Kıpçaklarda defin törenlerinin, Göktürklerin defin törenlerinin aynısı olduğu müşahede edilmiştir. 9. yüzyılda Oğuz boylarında ölünün atlarından, servetine göre bir tanesi ya da yüzlercesi

kesilerek, eti yenir, başı, derisi, ayakları ve kuyruğu mezarın başında sırıklara asılmış (Karamağaralı, 1972: 28). Oğuz ve Kıpçakların defin törenlerinde görülen bu âdet, bugünkü Altaylıların ve Yakutların at kurban ederek yaptıkları ayinlerde en önemli unsurdur. Sagaylar yakın tarihlerde, ölen kişinin atını öldürmek yerine, başkasına hediye etme âdeti edinmişlerdir (İnan, 1995: 179, 186). Son devirlere kadar Altay ve Yakut Türklerinde ölüyü atı ile defnetme âdeti devam etmiştir (İnan, 1998f: 264).

At haricinde ölü ile gömülen diğer bir hayvan da koçtur. 7. – 9. yüzyıllara ait Kapçal kurganlarında, koçların da ölü ile gömüldüğü görülmüştür (Karamağaralı, 1972: 28). Vu-Huanlar ise, ölene öte dünyada refakat etmesi için, köpekleri kurban etmiştir (Roux, 1994: 227). Bunların yanında kimi yerlerde geyik de ölü ile gömülmüştür.

2.3. Ölüm Sonrası

Ölüm sonrasında yapılan işlemler bir yönüyle, ölenin yakınlarının bozulan ruhsal durumlarını sağıltmak, sarsılan toplumsal ilişkilerini düzeltmek ve yeniden topluma katılmalarını sağılama amacına yöneliktir. Bir yönüyle de, ölen kişinin öte yaşamına intibakını sağılamak, ölüm sonrası ihtiyaçlarını gidermek ve ölü ruhunu memnun etmek amacıyla gerçekleştirilmektedir.

2.3.1. Önemli Günler

Ölünün defnedilmesi ardından, ölüm etrafındaki işlemler devam etmektedir. Önemli günler başlığı altında, ölümden sonra gelenekselleşmiş günlerde gerçekleştirilen ritüellerden söz edilecektir. Bu işlemler, ölünün özellikle yeme-içme gibi ihtiyaçlarının karşılanması, diğer dünya ile intibakının sağılanması, kimi toplumlarda yas kaldırma ve topluluğun körmöslerden ya da yeni ölmüş kişinin ruhundan korunması amacıyla yapılmaktadır.

Ölüm sonrası yerine getirilen gelenek ve görenekler eski dinde, İslâmiyet'ten sonra ya da başka büyük dinlerin kabulünden sonra bütün Türklerin ölüm âdetleri bakımından, birbirinden çok az farklılık gösterir. Hunlar'dan, Göktürkler' den başlamak üzere bütün Türkler ölümün, üçüncü, yedinci, kırkinci günleri ve yılında “aş verir, hayır yapar,

kurban keser, yas eder, kadınları tırnaklarıyla yüzlerini kanatır, saçlarını yolar. Bugünün Türkiye’ sinde ve çevresindeki Türklerde de, bazı değişikliklerle bu geleneğe uyulduğu bilinmektedir (Eröz, 1992: 79).

Eski Türklerde ölümden sonra, ölünün ruhunun bir süre yurt içinde bulunduğuna inanılmaktadır. Ruhun, serserice yurt içinde dolaşımını önlemek ve ruhlar âlemine göndermek için ruh gütme yapılmaktadır. Ruh gütme gününe kadar ölü diğer dünyanın yollarını bilmediğinden ve bu dünyayı da bırakmak istemediğinden yurttan dolaşır.

Ruh gütme, ölümden üç, yedi ya da kırk gün sonra yapılır. Şamanın ölü ruhu ile iletişime girerek, onun öte dünyaya gitmesine ve diğer körmöslere katılmasına yardımcı olması amacı ile yapılır. Şaman ölüleri köyündekileri, yeni geleni kabul etmeleri için ikna eder. Ölüleri köyünde önce ölünün akrabalarını bulur. Ölüyü akrabalarına teslim ettikten sonra orayı terk eder ve bu dünyaya varınca orada gördüklerini anlatır. Yaşayanlara, ölmüş yakınlarının selamını iletir (Eliade, 1999:241 - 242).

Ruh gütme haricinde Eski Türkler, birinin ölümünden belli bir süre sonra ölü evini temizlemişlerdir. Bu temizlikle, korok olan şeylerden evin ve ölü yakınlarının arındırılması amaçlanmaktadır.

Bir şey “korok” olduğu zaman, ona “çarpar” denilir (Gökalp, 1999: 67). “Kuruk” kelimesiyle, Moğol devrinde İslam Orta Asya’sında yabancıların girmesi yasak olan bütün yerler kastedilmiştir (İnan, 1998c: 370). Kimi yerlerde ölen kişinin ismi de korok olarak kabul edilmiştir. Ölülerin adını söylemekten çekinildiğine ve bıraktıkları eşyadan korkulmasına dair misallerle karşılaşmıştır (Togan, 1981: 217 - 221).

Altaylılara göre ölü çıkan evde Aldacı denilen kötü ruhlar bulunur. Bunun için yedi gün dışarıya eşya verilmez, içeriye alınmaz. Yedi gün sonra evin temizlenmesi için, şamanlar eve girerler. Aynı gün ayrıca ziyafet de verilir (Uraz, ? : 256).

Beltirler, ölüyü gömdükten sonra ölü evine dönerek önce yıkanır, sonra da yemek yer ve rakı içerler. İlk üç gün yakın dost veya akrabalarından bazı kimseler ölü evinde misafir olarak kalır ve bu üç gün kimse geceleri uyumaz (Eröz, 1992: 78). Definden sonraki üçüncü gün, ölüden gelebilecek zararları önlemek amacıyla aş verilir. Hazırlanan yemek ve içkiler yanında, ölü ruhuna kurban kesilerek etler ateşe atılır. Definin yedinci günü, köy (ya da oba) halkının hepsi toplanıp mezara gider ve ateş yakar. Herkesin getirdiği

rakıdan bir yudum ve yemeklerden birer parça toplayıp yakarlar. Daha sonra kendileri de yerler, içerler. Yedi gün kadar ölü evinden hiçbir şey dışarı çıkarılmaz. Definin yirminci günü evde ziyafet verilerek yine ateşe rakı dökülür, yiyecek atılır. Definin kırkıncı günü ve altıncı ayı, yedinci gün yapılan tören aynı şekilde tekrarlanır. Ölümün yıl dönümünde de aynı şeyler yapılmakla birlikte, “yıl aşısı” en büyük aş töreni olarak kabul edilir (İnan, 1995: 189 - 190). Ziyafet verme, ölümden sonraki hayatta kişinin yeme-içme ihtiyacı olduğu inancı ile yapılır.

Sagaylar ölüyü defnettikten sonra mezarın sağ tarafında ateş yakıp, ölü aşısı için kesilen hayvanların kemiklerini yakmışlar, ateşe rakı serpmişler ve yemek atarlarmış. Ateş tanrısının bu rakı ve yemekleri ölüye ulaştıracağına inanırlarmış. Daha sonra eve dönüp yemeye, içmeye başlarılmış (İnan, 1995: 186). Defin günü mezar dönüşünde davetlilere et ve rakı ikram edilirmiş. Mezardan dönenler, yemek yerken ve rakı içerken, “bu anamız imay¹ tarafına” diyerek, evin üst başı tarafına üç kere rakı saçarlarmış. Yedinci günü de mezarlığa giderek mezarın sağ tarafında ateş yakarlarmış (Eröz, 1992: 79).

Oğuzlarda, ölünün akrabaları üçüncü gün toplanarak ölünün şerefine ziyafet tertip ederlermiş. Bu ziyafete “basan” demişlerdir. Yedinci gün de yine toplanılarak önceki ziyafet tekrar edilir, ölenin yatağı ise yakılarak yok edilirmiş (Uraz, ? : 229).

Abakan Tatar’ları, ölüm hadisesinin üçüncü günü mezarın başında bir ziyafet tertip ederlermiş. Bu ziyafet ölümün yirminci ve kırkıncı gününde de tekrarlanırmış. Kırkıncı gün, sahibinin öldüğü gün serbest bırakılan at, sürü içinde yakalanarak kesilir ve etleri mezara asılırmış (Eröz, 1992: 78).

Hakaslar, ölenlerin ardından üçüncü, yedinci, yirminci, kırkıncı günleri ile yarıyılında ve birinci yılında yemek verir, “kirek” dedikleri duaları okurlar. Bir yıl dolduğunda kirek biter. Dul kadın veya erkek, yanan sopayla mezara vurur ve bu işlemden sonra ölünün bir daha yemek istemeyeceğine inanır (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 68 - 69).

Kırgız-Kazaklarda ölünün ruhu için ölü evinde, kırk gün boyunca her gün bir tane mum yakılır. Bu inanç Göktürklerde, Bulgaristan ve Azerbaycan Türklerinde, Ağrı, Van ve Erzurum’da da görülmektedir. Türk inançlarına göre bu uygulama, ölü ruhlarından korunmak için yapılır (Artun, 2006: 12). Bunun yanı sıra Kırgızlarda, Arcu denilen

¹ Bu tanrı, koruyucu ruhlardandır. Çoğu yerde “umay” adıyla geçmektedir.

ardıç ağacını yakıp tütsüleyerek Alasta dedikleri, ölü çıkan evi kötü ruhlardan temizleme işlemi yapılır (Uraz, ? : 228).

Özbekistan'da ölümün ardından bir süre Perşembe günleri, “perşembelik” adı verilen pilav dağıtımı yapılır. Ayrıca ölü evi ölümün üçüncü, yedinci ve kırkinci günlerinde adına “Hudalık kılma” denilen helva, sene-i devriyesinde “yıl aş” verir (Muratoğlu ve diğ., 1996: 53).

Yaşamın çeşitli dönemlerinin çevresinde kümelenen âdetlerin ve inanmaların çoğunun biçimsel ve işlevsel özelliği bulunmaktadır. Ülkemizde, ölenin dinsel törenle ve yemekle anıldığı belli günler vardır. Bunların başında ölünün “kırkinci”, “elli ikinci” günleriyle “yılı” gelmektedir. Daha seyrek olmakla beraber, “üçüncü” ve “yedinci” günlerde de ölen kişi belli bir biçimde anılmaktadır. Aslında belirli sayıları karşılayan bu günler, söz konusu sayılara kazandırılmış olan dinsel, büyüsel ve geleneksel niteliklerden dolayı önemsenmiştir. Bu sayılar karşıladıkları günleri kutsal, törensel ve töresel alanın içine almaktadırlar (Örnek, 2001: 220).

Kur'an-ı Kerim'de ölümün üçüncü, yedinci, kırkinci ve elli ikinci günlerinde yapılan törenlerden bahsedilmemiştir. Ancak toplum tarafından önemli kabul edilen bu uygulamaların kültürel tabanı bilinmektedir. Bunlar, İslamî unsurlarla bütünleştirilmiş eski geleneklerdir.

2.3.2. Yuğ

Cenaze törenleri, toplumların dinî ritüellerini ve özellikle de ritüellerdeki dinsel ideolojiyi anlamak açısından önemli veriler sunmaktadır. Arkeolojik buluntular, tarihi belgeler, edebi ürünler vb. kaynaklar, toplumların kültür kökenlerinin, inançlarının sosyal alanda işleyişinin tespit edilmesine yardımcı olmaktadır. Cenaze veya anma törenlerinin işlevsel yönü ise, insanlara yaşanan kayıptan ötürü duygularını ifade etme olanağı vermek ve duyguların biçimsel, resmî biçimde dışarı vurulmasına aracı olmaktır. Birçok insan törenlere, sevdiklerinin anısını yâd edeceklerine ve kendilerini rahatlatacaklarına olan inançla sahip çıkarlar (Constance, 2004: 370).

M.Ö. 700 ve 300 yıllarında Taşlık kültürüne ait kazılarda Altay ya da Altay-öncesi toplumların cenaze törenleri hakkında ilk yazılı belgeler ortaya çıkarılmıştır (Roux, 1999: 219). Bu verilerin yanı sıra, bilhassa seyahatname ve benzeri eserlerde, çeşitli toplumlarda cenaze törenleri hakkında gözleme dayalı bilgi elde edilmiştir. Orta Asya bozkırlarında, Sibiryta Ormanlarında ve hatta güney Rusya ovalarında çok değişik cenaze geleneklerine rastlanmıştır. Bu törenlerdeki değişik uygulamaların tümü aynı amaca yöneliktir. Eski Orta Asya’da cenaze törenlerine verilen önem, ölünün öte dünyaya geçişini ve oradaki hayatını kolaylaştırmak amacına dayanmaktadır (Roux, 1999: 217, 188). Bunda atalar kültürünün önemi bulunmaktadır. Çünkü ölenin yakınları, ölen kişinin ölümden sonraki rahatlığını önemsemişler, bu nedenle ellerinden geleni yapmışlardır.

Cenaze törenlerinin tamamına Türkçede “yuğ” ismi verilmektedir. Bu kelimeye Orhun, Tonyukuk, İkke ve Ongin Yazıtlarından itibaren rastlanmaktadır. Cenaze törenini gerçekleştiren kişiye “yuğcu” denilmiştir (Roux, 1999: 262). Kimi araştırmacılar yuğ’un, üzeri kapatılmadan önce mezarın bulunduğu yerde sona erdiğini; Kaşgarî ise, cenazeden üç ya da yedi gün sonra yapıldığını belirtmiştir (Roux, 1994: 226). Aslında yuğun ne zaman yapıldığına dair kesin bilgiler vermek yanlıştır. Yuğun yapılış zamanı toplumdaki topluma değişiklik göstermektedir. Kimi toplumlarda defin günü yapılan yuğ, kimi toplumlarda definin üçüncü, yedinci, yirminci, kırkıncı gününde, yarıyılında ya da sene-i devriyesinde yapılmıştır. Büyük yuğdan önce Manas Destanında görüldüğü gibi bazı toplumlar küçük yuğ yapmışlardır.

Ölümlle ilgili adet ve inanmaların önemli bir bölümünü oluşturan yuğ, bir yanıyla ölünün öte dünyada yemeye ve içmeye ihtiyacı olduğu inancını vurgularken, bir yanıyla da ölüm olayına eşlik eden geçiş törenlerinin halk arasındaki gerekliliğini açığa vurmaktadır. Çünkü ölünün öte dünyaya uğurlanışının tam ve geçerli olabilmesi için, dinsel kuralların ve işlemlerin yanı sıra geleneklerin de yerine getirilmesi gerekmektedir. Aksi halde ölünün ruhunun, geride bıraktıklarını tedirgin edeceğine inanılmaktadır.

Eski Türklerde ölen kişinin tehlikeli olduğu inancı bulunmaktadır. Bu tehlikeyi önlemek için büyük yağlar yapılmıştır. Yuğda “yuğcular”¹ ve “sığteciler (sığıtçılar)”² kendini yaralayarak, yüzlerini yırtarak ağlamışlardır. Yuğun büyüklüğü, ölen kişinin sosyal ve ekonomik durumu ile bağlantılıdır. Örneğin Bilge Han’ın yuğuna, Çin, Kırgız, Otuz Tatar, Dokuz Tatar, Türkeş ve diğer milletlerden yuğcular gelmiştir (Gökalp, 19??: 90). Eski Türk Yazıtlarından anlaşıldığına göre, İstemi Kağan ile Kül Tigin’in yuğlarına da, birçok milletten elçiler, yuğcular ve sığıtçılar gelmiştir (Ögel, 2001: 760). Manas Destanından anlaşıldığına göre, yuğ için davet edilecek kişilere haberci çıkarılır. Yuğa cenaze sahibinin isteğine göre herkes çağırılabilir. Manas Destanında Köketay’ın oğlu Bokmurun davetlilere, isteğine uymama ihtimallerine karşılık tehditli davetler göndermiştir. Yuğa katılan yabancılar, yerli halk gibi bütün geleneklere uymak zorundadır. Büyük bir kalabalığın olduğu yuğ yeri, ayrıca bir er meydanı olarak kabul edilmiştir. Çünkü büyük törenlerde boylar arasında münakaşaların, hatta savaşların olma ihtimali çok yüksektir. Manas Destanından bize aktarılan yuğ hazırlıkları şöyledir: kımız ve yemekler hazırlanır, en iyi hayvanlar kesilir, davetliler için çadırlar hazırlanır, davetlilere verilecek “hisse”ler hazırlanır. Yuğ borç ödeme yeri gibi algılanır. Yuğda ölen kişiye en iyi şekilde hizmet edilir (İnan, 1992: 47 – 48, 55, 60).

Yuğa katılan tüm topluluk, geçici olarak kolektif bir hayatı yoğun bir şekilde yaşamaktadır. Törene katılan bütün insanlar, kolektif hayatın tadına en yoğun olarak cenaze ziyafetinde varmaktadır. Cenaze ziyafeti dinsel niteliği olan bir yemektir. Bu ziyafet anında, canlılarla ölülerin birliği dikkat çekicidir. Nitekim yemekler ve içecekler kısmen yenmekte kısmen de (çeşitli şekillerde) mezara gömülmekte veya bırakılmaktadır (Roux, 1999: 277). Cenaze merasimlerinin, bir araya gelmek için büyük vesilelerden birini oluşturması nedeniyle, eskiden olduğu gibi günümüzde de halk bunun için uzak yerlerden gelmekte ve toplanmaktadır.

Yuğu en eski devirlerden beri din ayrılıklarına bakmadan bütün Türk ulusları devam ettirmişlerdir. Bu törenin en iptidai şekli, ormanlı bazı Altay oymaklarında görüldüğü gibi, doğrudan doğruya ölünün kendisine aş vermek olmuştur. Sonraları ölünün ruhuna ateş tanrısı vasıtasıyla aş göndermek, kurban sunmak, daha sonraları ölünün ruhunun da iştirak ettiği tasavvur edilen ziyafetler tertip ederek kurbanlar kesmek şeklini almıştır.

¹ Yuğ törenini hazırlayanlar ve törene iştirak edenler.

² Eski Türklerde cenaze merasimlerindeki ağlayıcılar, “sığıtıcı” diye adlandırılmışlardır.

Bu ziyafetler ulusun ve boyların kültür seviyeleri ve servetleriyle uyumlu olarak gelişmiş, çok zengin boylarda muhteşem bayramlar şeklini almıştır (İnan, 1995: 192 - 193). Manas Destanında bir yuğda at yarışları, nişancılık yarışı anlamına gelen “cambi atış”, “güreş” yapıldığı anlaşılmaktadır (İnan, 1992: 61 - 63). Yuğlar, ölünün bulunduğu çadırın etrafında süratli atlarla dolaşılması, saçların kesilmesi, saç-baş dağıtılması, yüz, kulak kesilerek kan akıtılması, ölenin atlarının kuyruklarının kesilerek kurban edilmesi, yemek verilmesi etkinliklerini de içermektedir (Kafesoğlu, 2002: 303). Çin metinlerinde, ölümden hemen sonra yüzde meydana getirilen çiziklerin yuğ sırasında da tekrarlandığı kesin bir dille aktarılmaktadır. Aynı şey, at yarışları için de geçerlidir. Günümüzde Kazak-Kırgızlarında ve Turfan Türklerinde ölüleri anma törenlerinde büyük ödüllü at yarışları düzenlenmektedir (Roux, 1999: 271, 273).

İptidai devirlerde “yuğ aş” ya da “ölü aş” adı verilen törenler, doğrudan ölüyü doyurmak ve memnun etmek amacıyla yapılmıştır. Altay dağlarının ormanlarında iptidai yaşayan Şamanistler, günümüzde yuğ ayininde ölüye “ye, iç, bize ve hayvanlarımıza dokunma!” demektedirler (İnan, 1998a: 465). Eski Türklerce ölüye karşı önemli bir vazife olan aş verme, manevî kültür geliştikten sonra “sevabını ölünün ruhuna bağışlamak” üzere fakirlere yemek, helva vermek şeklini almıştır. Bu âdet doğulu Müslüman Türklerde “atau” ve “tögüm ~ döküm” terimleriyle ifade edilmiştir (İnan, 1976: 154). Ölü adına aş törenleri düzenlenmesinde, ölünün hatırasını yaşatma amacı da güdülmüştür. Nitekim Manas Destanında bu konuda Yakup Han karısına şöyle der: “...Manas’ı unutmuşlar, ruhuna aş dökmüyorlar!..” (Ögel, 2001: 771).

Yuğ umumiyetle ölünün birinci yıl dönümüne rastlayan yaz aylarında yapılmıştır. Kül Tigin'in ve Bilge Hakan'ın aş törenleri de yaz aylarında yapılmıştır. Göktürklerin hakan ve büyük kahramanlarının yuğuna imparatorlukta bütün ulusların iştirak ettikleri Orhon yazıtlarından öğrenilmektedir (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 73). Göktürklerde, kağan ölünce yuğa uzak veya yakın çevredeki bütün devletliler ve büyük kavimler katılmıştır. Devletin güçlü olduğu çağlarda bu katılım zorunlu kılınmıştır. Bu bir çeşit bağlılık, teslim ve biat işareti olarak kabul edilmiştir. Davete katılmayanlar düşman ilan edilmiştir (Ögel, 2001: 769).

İbn Fadlan'ın verdiği malumata göre Oğuzlar, ölen kişinin sosyal rolü ve ölü yakınının maddî durumuna göre ölü aş için yüzden iki yüz başa kadar at keserlermiş. Bundan,

Oğuzların aş törenlerinin çok kalabalık olduğu anlaşılmaktadır. Oğuz Destanında yeni hanın, ölen “hanın ölü aşı”nı vermesinin gelenek olduğu anlaşılmaktadır (Eröz, 1992: 73). Oğuzların İslâmiyet’i kabullerinden sonraki cenaze ve yas törenlerinde, Hunlardaki ve Göktürklerdeki kimi uygulamaların devam ettirildiği Dede Korkut hikâyelerinden anlaşılmaktadır. Ölünün bindiği atın kuyruğunu keserler bu atı boğazlayıp aşını verirler, bağıra bağıra ağlarlar, yüzlerini yırtarlar, saçlarını yolarlarmış. İslâmiyet’ in kabulünden sonra Oğuzlar, atları sahipleriyle birlikte gömmek yerine, “atını boğazlayıp aşını vermekle” yetinmişlerdir (İnan, 1976: 153, 155). 14. asırda Müslüman Oğuzların yağlarında Şamanist unsurlar sıkça görülmüştür. Dede Korkut hikâyelerinde tasvir edilen matemde görülen yüz yırtıp, saç yolup ağlamak, bağıra çağıra ağıt söylemek, beyaz çıkarıp kara giymek, ölünün bindiği atın kuyruğunu kesmek, at kesip aş vermek tamamıyla Şamanizm’in ölüler kültürüne mahsus ayinlerindeki unsurlardır (İnan, 1998a: 466). Oğuzlar Anadolu'ya geldikten sonra dahi eski usul aş törenini unutmamışlardır.

Yuğ, son zamanlara kadar Kazak-Kırgız Türklerinde 7. asırdaki gibi bütün ihtişamı ile yapılmıştır. Şamanizm kalıntısı olan yuğa İslami renk vermişlerdir. Öyle ki, Kur’an-ı Kerim okuyan hafızların sesleriyle ağıt yakan kadınların sesleri birbirine karışmış. 1908 yılında yapılan bir araştırmaya göre Kırgız-Kazaklar, “ölü aşı” yedikten sonra mezara gidip Kuran okuturlar ve “aştan” kalan artıkları ve kımızı ölünün mezarına dökerlermiş (İnan, 1976: 154). Şimdiki Müslüman Kırgızlar, defin töreni gününde birkaç hayvanı “hodayı” denilen Şamanizm’den kalma âdet için keserler. Sözde Hıristiyan sayılan Yakutların, “hayılga” dedikleri bu âdete çok önem verdikleri etnografyacılar tarafından tespit edilmiştir (İnan, 1995: 183).

Şaman inancına göre ölen kişi cennete, kurban edilen atlarla gidecektir. At kurban edilmediği takdirde, ölen kişinin yorucu cennet yolculuğunu yayan yapmak mecburiyetinde kalacağına inanılır (Sümer, 1999: 74). Bu nedenle, diğer kurbanlara nazaran at kurban edilmesi son derece önemli görülmüştür. Manas Destanında, Manas’ın cenazesinde dokuz gün cesedi beklettikten sonra doksan, altı gün daha beklettikten sonra altmış kısarak kesildiği yazılmıştır (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 70). Ölüye iştirak etmesi için atının kesilmesi âdeti, Kazaklarda atı öldürmeden, sadece kuyruğunu keserek mezarın üzerine asmak şeklinde görülmüştür. Ölen kişinin atı bir

daha kullanılmamaktadır (Uraz, ? : 230). Ayrıca Kırgız-Kazaklarda, cenaze töreninde ölünün atının tersine eyerlenmesi âdeti de müşahade edilmiştir (İnan, 1976: 155 - 156).

11. yüzyılda doğudaki Müslüman Türkler, Şamanizm'deki "ölüler kültü"ne bağlı en büyük tören olan yuğ törenlerini, İslâmiyet'e uyumlulaştırarak yaşatmaya çalışmışlardır (İnan, 1998a: 465). Günümüz Şamanistlerinin yoksul oymaklar olmaları nedeniyle, defin törenleri eskiye nazaran çok sönük ve basittir. Bu toplumların, zorla Budist veya Hıristiyan sayılmaları da Şamanî törenlerin sönükleşmesine yol açmıştır (İnan, 1995: 183).

Evrensel nitelikli "ölü yemeği" âdeti eski kültürlerde görüldüğü gibi, zamanımızda başka toplumlarda da hâlâ yaşamaktadır. "Ölü yemeği" diye adlandırdığımız bu yemeğe Anadolu'da "kı", "kırk ekmeği", "kazma takırtısı", "ölünün kırkı", "kırk yemeği", "can aşısı", "zıkkım yemeği", "can helvası", "hayır", "ölü ekmeği", "kazma kürek helvası", "hayrat yemeği", "ölü aşısı", "yiyeyeğini etmek", "hayırlı vermek", "şemşek", "köncülü", "ölü çöreği", "hamur", "yağ", "soğan", "ölü giliği", "meyve", "lokma", "can helvası", "yoğurt ekmeği", "çay" isimleri verilmektedir (Örneş, 2001: 88).

Ölü yakınlarının verdiği ölü aşısı haricinde, komşular tarafından ölü evi için ilk günden başlayarak, bölgeden bölgeye değişmekle beraber on güne kadar yemek verilir. Bu davranış bir yanıyla toplumsal dayanışmanın ve komşuluk ilişkilerinin güzel bir örneğini gösterirken, bir yanıyla da ölü evindeki yiyecek ve içeceğin korok olduğu inancına dayanmaktadır. Acılı ve üzüntülü olan ölü evinde ilk günler yemek pişmediği için, bu işi onlar adına komşular yaparlar ve yemekleri ölü evine gönderirler. İslam dini, halk tarafından yerine getirilen ölümlle ilgili âdet ve işlemlerin çoğuna olduğu gibi, ölü yemeğine de karşı çıkmakta, başsağlığı için toplananlara yemek hazırlamayı kederli olmakla çelişkili görmektedir. Buna mukabil ölenin evinde bulunanlara komşuları tarafından yemekler gönderilmesini kabul etmektedir.

2.3.3. Yas

Yas, ölüm sonrası insanların hissettiği karmaşık bir duygu ağı olan kederin dışavurumudur. Yas tutmak, kederin geçmesini sağlamak açısından önemlidir. Mutsuzluk, yas tutmanın en önemli etkenidir. Mutsuzluk dışında yas tutmanın inkâr,

karışıklık, öfke, suçluluk, pazarlık, depresyon, korku, kabullenme, fiziksel belirtiler gibi yanları vardır (Constance, 2004: 346, 369).

Toplumsal bir kurum niteliğinde olan yasla ilgili âdetler, bu âdetlere bağlı işlemler, ölü yakınına belirli bir süre yeni durumuna alıştırma, acısını azaltma ve giderek bu durumdan çıkarma amacına yöneliktir.

Eski Türklerin yas tuttuklarına dair Çin kaynaklarında, yas tutanların başına ağrıya ağrıya ağladıkları, yüzlerini kestikleri, bunları yapanlara “sağıtçı (ağlayıcılar)” denildiği anlatılmaktadır. Altaylılarda dul kadın, kocasının cesedi yurttan kaldığı müddetçe ağlamak zorundadır (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 67, 73). Orhon Yazıtlarında yastaki milletin saçlarını, kulaklarını kestiği belirtilmektedir (Kalafat, 1995: 132). Ancak bu gelenekler ölüm anında ya da sonrasındaki törenlerde gerçekleştirilen davranışlar olup, tam olarak yası anlatmamaktadır. Yas uzun veya kısa, belirli bir süreyi kapsamaktadır. Bu süreç içinde, ismi belirlenmiş kimselerin değil, özellikle ölü yakınları olmak üzere üzüntü duyan herkesin gösterdiği belli davranışlar öne çıkmaktadır. Bu davranışlar, ölüm anından yas kaldırma anına kadar devam etmektedir. Yasın acı çekmeyi içinde barındırmasına karşın, yas süreci boyunca feryat içeren davranışlar beklenemez.

3. yüzyıla ait Çin kaynaklarında Hunların defin törenine dair yazılanlarda, matem elbiselerinden bahsedilmemektedir (İnan, 1995: 177). Pien-yi-T'ien'de, Türklerde erkek ve kadınların cenaze töreni için gösterişli ve süslü elbiseler giydikleri belirtilmiştir (Roux, 1999: 274). Türklerin yas geleneklerinden biri de elbiseleri ters giymektir. Bu âdet, Altay dağlarında yaşayan Kuznitsk Şamanist Türk göçebelerinin kadınlarında, ölümün ilk yedi gününde görülür (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 74). Ayrıca Anadolu'nun bazı bölgelerinde de müşahede edilmiştir. Yas sürecinde başka bir âdet ise, yaşlı olanların başları açık gezmeleridir. Bu, 14. yüzyılda Anadolu'da Sinop Türklerinde İbn Batuta tarafından müşahade edilmiştir. Kimi toplumlarda bu süreç içindeki kişiler, bir sembol şeklinde gelenekselleşmiş renklerdeki giysileri tercih ederler. Kumanlarda yas rengi, koyu mavidir. Altay dağlarında yaşayan Kazakların geçmişte, yas alameti olarak beyaz başörtüsü kullandıkları tespit edilmiştir. Kazaklarda bir yıllık yas sürecinde, âdetlere yalnız ölünün ailesi değil, tüm soydaşlar riayet etmek

zorundadır (İnan, 1995: 189, 197 - 199). Özbekistan’da yaşlı evin hatunları ilk yıl yas rengi olarak mavi, ikinci yıl beyaz giyerler (Muratoğlu ve diğ., 1996: 54).

Bazı toplumlarda, yas süreci ‘bayrak’ asarak ifade edilmektedir. Kazaklarda matem bayrağı kara olur ve ölü evine asılır. Ancak şehitler için beyaz bayrak kullanılmaktadır (İnan, 1995: 189). İdil Bulgarlarında yas süresi iki yıldır. Yas süresi dolunca ölü evi önündeki bayrak kaldırılır saç-sakal tıraşı olunur. Ölü akrabaları yas kaldırdıklarını bildiren ziyafeti verirler (Eröz, 1992: 74). Mezarın üzerine yas göstergesi olarak bayrak asma geleneği, Anadolu’da da yaygın bir âdettir (Ögel, 2001: 759).

Şamanizm’de ölünün karısının saçları, matem ve dulluk alameti olarak kesilir (İnan, 1998a: 471). Sagaylar, defin töreninden sonra eve dönünce ölünün karısının saç örgüsünü yarısından kesmişlerdir. Bu âdet, Orhon Yazıtlarında belirtildiğine göre Göktürklerde de vardır. Beltirler ölüyü defnedip dönünce karısının örgüsünü dağıtarak, saçlarının yarısından aşağısını keserlermiş. Dul kalan kadın ancak yedi gün sonra saçlarını örebilirmiş (İnan, 1995: 187, 197). Kazaklarda ise ölünün karısı ve kızlarının saçları kesilerek, diğer eşyalarıyla beraber ölü ile defnedilir (Kalafat, 1995: 127). Güney Anadolu Türkmenlerinde de genç kadınlar, yas alameti olarak saçlarının iki örüğünü kendi elleriyle keserlermiş. Kars’ta da ölüm haberi alınır alınmaz, ölenin annesi, eşi ve kız kardeşi yüzünü yırtarak kanatır ve saçını kesermiş (Muratoğlu ve diğ., 1996: 52).

Eski Türkler yas alameti olarak, atlarının kuyruklarını kesmişlerdir. Kazaklarda da görülen bu âdete, “tullamak (dul yapmak)” denir (İnan, 1995: 198). Dede Korkut hikâyelerinde de görülen bu âdet, son derece yaygındır (Eröz, 1992: 76). M.Ö. 3.-4. yüzyıllarda mevcut olduğu tespit edilen atın kuyruğunu kesme âdeti yerine, Altaylarda ve Beltirlerde at yelesini kesip, kuyruğunu örme âdeti saptanmıştır (İnan, 1998a: 471). Ayrıca atkuyruğu kesme âdetinin, Anadolu’da Türkmen boyları arasında son zamanlara kadar devam ettiği bilinmektedir (İnan, 1998f: 266).

Her toplumda zaman aralığı değişebilen yas süresinin bitimine, yas kaldırma denmektedir. Yas kaldırma sürecinde insanlar sevdiklerinin öldüğü gerçeğini kabullenirler ve iyileşmeye başlarlar.

Sarı Uygurlar’ da yas tutma müddeti üç yıldır. Bu süre zarfında ölünün adını söylemekten kaçınmışlardır (İnan, 1995: 188). Beltirlerde ise yas kaldırma, belli

ritüellerle gerçekleştirilmiştir. Ölümün birinci yılındaki aş töreninde, ölünün kocası ya da karısı mezarı üç defa, güneşin seyri yönüne dolaşır ve “ben seni bırakıyorum” der. Bundan sonra dul kadın veya erkek evlenebilir (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 71 - 72).

Animizmde, ölüm olayı karşısında kimi hareketlerin yapılması, ağlanması, bağırılması, kadınların saçlarını kesmeleri, vücutlarına toprak sürmeleri veya uzun süre konuşmayarak yas tutulması uygun bulunmaktadır (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 50). Şamanizm’in, animizmden etkilendiği yönler vardır. Animizmin etkisi yanında, Şamanizm’de ölüye tabu olarak bakıldığı bilinmektedir. Yas süreci, Şamanist toplumlarda iki işlev taşımaktadır. Bunlardan biri ölüye yönelik korunma, ikincisi ise ölü yakınlarını sağaltma işlevidir.

İslamiyet, ölü ardından ağlamayı, yas tutmayı, ağıt söylemeyi yasaklamıştır. İslamiyet’e göre bir istisna dışında yas, ölünün kabirde rahatsız olmasına, kabir azabı çekmesine neden olmaktadır. Bir kadının üç günden fazla yas tutması helal değildir. Ancak, kocası ölen kadının tekrar evlenebilmesi için geçireceği yas kabul edilmiştir. Buna göre, gerdeğe girmemiş olsa bile karısı kocasının ardından dört ay on gün, hamileyse doğurup loğusalığı geçinceye dek yas tutmalıdır. Ancak İslamiyet’te bahsi geçen yas, süslenmeme anlamındadır (Durdu A. ve Durdu B., 2005a). Haykırarak ağlamak, dövünmek, üstünü başını yırtmak vb. davranışlar tasvip edilmemektedir.

Anadolu’da yas için belirlenmiş bir süre yoktur. Ancak genel olarak yas süresi kırk gün ya da bir yıldır. Bu süre zarfında siyah veya koyu renkli giysiler tercih edilmekle birlikte zorunlu değildir.

2.3.4. Eşinin Ölümünden Sonra Kadının Durumu

Ölümün, toplumsal bir olay olması nedeniyle, bireyin ölümü toplum üyelerini etkilemektedir. Kişinin aile içindeki sosyal rolü itibariyle, ölümünün bıraktığı boşluk aile üyeleri üzerinde, toplumun diğer üyeleri üstünde bıraktığından daha büyük bir etki uyandırmaktadır. Ölen kişi erkekse, bilhassa karısı bu durumdan fazlaca etkilenmekte, bazı toplumlarda törelere bağlı olarak kadının yaşamı değişebilmektedir. Kimi

toplumlarda, bir erkeğin ölümünden sonra karısı kocasıyla gömülmüştür. Kimi toplumlarda ise, kadının kişisel ve toplumsal yeri törelerle belirlenmiştir.

Altay toplumları ölmüş birinin karısına, dünyadaki hayatını sonuna kadar sürdürebilmesine olanak vererek, ölüye eşinin kesin mülkiyetini vermenin bir çaresini bulmakla uğraşmışlardır. Tüm çağlarda ve hemen hemen tüm toplumlarda hiçbir olay bu nokta kadar geniş bir şekilde kanıtlanmamıştır. 10. yüzyılda yaşamış Ünlü Arap gezgini Ebu Dulaf Mis'ar, Yakutlarda ve Kutluklarda dul bir kadının her zaman için, kocası ölmüş olsa bile kocasına ait olduğunun kabul edildiğini ve bir daha evlendirilmediğini söylemiştir. 18. yüzyılda yaşamış olan De Guignes de yaptığı kültür araştırmasından yola çıkarak, bir Sibiryâ kabilesinde dul kadının bir daha evlendirilmediğini öne sürmüştür (Roux, 1999: 173 - 176).

Tram-Semen' e (2007: 98 - 102) göre, soylar toplumunda, malın dışarı gitmemesi için akraba evliliği yapılması mantıklıdır. Hayatta kalmak için fiziki kuvvet etkenin ağır bastığı dönemlerde, dul kalan kadının kendisine sahip çıkacak bir erkeğe ihtiyaç duyması nedeniyle, eşinin kardeşi ya da akrabasıyla evlendirilmesi uygun görülmüştür. Böylece dul kadının kaderi, eşi öldükten sonra da değişmemektedir. Kadının eşinin ailesi ona sahip çıkmak zorundadır. Ancak Hunlarda akraba evliliğinin yasak olması nedeniyle, bu tür bir evlilik de yasaktır. Hun halkında gelenek haline gelmiş olan bu yasağın, başlangıçta toplumsal kaynaşmayı sağlamak amacıyla meydana çıkmış olabileceği öne sürülmüştür.

7. yüzyılın ortasında, muhafazakâr Uygurlar, kendi üvey annesini alacak bir oğul bulamadıklarında, dul kadını canlı canlı ölenle birlikte aynı mezara gömmek gibi bir geleneğe sahiptirler. Aynı çağda Komanlar, eş olarak üvey annelerini ve baldızlarını almışlardır. Kocanın karısından önce ölmesi durumunda dul kalan kadın baba evine dönmez, kocanın arkadaşları isterlerse onunla evlendirilir. Ölmeden önce erkeğin, karısı ile arkadaşının evlenmesini vasiyet etmesi Manas Destanında görülmektedir¹. 18. yüzyıl sonunda Kalmuklarda, koca ölürse geride kalan dul karısı, evlenmek isterse kocasının kardeşinin mülküdür. Bu geleneğin daha yakın zamanlara ait pek çok izini görmek

¹ Manas Destanında Kalmuk Almambet can dostu Çuvak'a, ölümünden sonra eşi Aruke'nin arkadaşı Macik'le evlenmesini vasiyet etmiştir (İnan, 1992: 132).

mümkündür. Tunguzlarda baba, ölen oğlunun karısıyla evlenebilmektedir (Roux, 1999: 177 - 180).

Göktürklerde bir baba veya büyük kardeşin ölümü halinde, ölen kişinin oğlunun ya da küçük kardeşinin üvey annesini ya da yengesini alıp, ailesine katma geleneği olduğu tespit edilmiştir (Ögel, 2001: 768). Aynı geleneğe Oğuzlarda da rastlanmıştır (Sümer, 1999: 75). Belgelere göre, dul kadın hiçbir zaman kendi öz oğlu ile evlenmemiştir. Tercihen en genç üvey oğlu veya kayınbiraderi ile evlenmektedir. Diğer bir ifade ile “otşigin” diye tanımlanan aile varlığının varisleriyle evlenmektedir. Evlendiği kimse nadiren kocasının büyük kardeşi, kayınpederi veya baba soyundan gelme amcası olmaktadır (Roux, 1994: 229).

Kardeşlerden biri öldüğü zaman yenge ile evlenme, Manas Destanında açık bir şekilde görülmektedir. Cakıp Han, Manas’ın ölümü üzerine, karısı Kankey’e “ağabey ölse yenge miras kalır” demektedir. Destan’da anlatıldığına göre, dul kadının kötülüklerle maruz kalmaması için bu bir gerekliliktir (Türkmen, 1995: 266). Aynı uygulamaya Anadolu’da da rastlanmaktadır. Bu gelenek, ağabeyin veya kardeşin ailesinin korunmasız kalmaması ve mülkiyetin dağılmaması amacına dayanmaktadır.

2.3.5. Başsağlığı Dileme

Başsağlığı dileme, ölüm olayının kolektif etkisi karşısında son derece önemlidir. Sözün etkileyici ve yok edici gücünden yararlanarak, hem acıyı hem de yası azaltmaya yönelik bir âdettir. Ölünün yakınları, tanıdıkları, dostları kederli ailenin yasını paylaşmak ve ruhsal yaşamını düzene sokmasına yardımcı olmak amacıyla başsağlığı dilemektedirler.

İslamiyet, yakını ölen kişilere başsağlığı dilenmesini tavsiye etmiştir. Yakında oturanlara, üç gün içinde başsağlığı dilemek yakında oturanlara uygun görülmüştür. Uzakta olanlar ise, daha sonra taziyeye gelebilirler. İlk üç gün içinde komşular yemek yaparak ölü evine getirebilirler. Kişinin, öldükten sonra bu dünya ile ilişkisinin tamamen kesildiğinin ortaya konduğu İslamiyet’te, ölümden sonraki ilk üç gün ölü evine yemek götürülmesi kaçınma değil, yardımlaşma olarak anlaşılmaktadır.

2.3.6. Ağıt

İnsanoğlunun ölüm karşısında veya canlı-cansız bir varlığını kaybetmesi ile sahip olduğu üzüntü, telaş, korku ve heyecan anındaki feryatlarını, isyanlarını, talihsizliklerini, şikâyetlerini düzenli-düzensiz söz ve ezgilerle ifade eden türkülere Batı Türkçesi'nde genellikle "ağıt" adı verilmektedir. Ağıt söyleyene "ağıtçı" denilmiş ve "ağıt yakmak" deyimini türemiştir. İslamiyet'ten önceki devirlerde kullanılan "sagu" kelimesi yenine geçen ağıt, Azerbaycan'da "ağı", Kerkük Türklerinde "sızlamag", Türkmencede "ağı" ve "tavşa" adlarıyla kullanılmaktadır. Günümüzde Muş çevresinde ağıta verilen "sabu" adı da dikkate değerdir (Elçin, 1990: 1). Kırgız-Kazakları da ağıta "çoktav" demişlerdir (İnan, 1998a: 466).

Türklüğün yaygın uygulamalarından biri olan ağıt, halk edebiyatımızda bir türdür. Ayrıca yas kültürümüzün başlıca unsurlarındandır (Muratoğlu ve diğ., 1996: 54). En az Hunlar'dan ve Göktürkler' den itibaren ölü gömme ve "yug" törenlerine bağlı olarak ananesi zamanımıza kadar gelen ağıt, bir bakıma ölen kişi için söylenmiş mehdiye demektir (Elçin, 1990: 1). Bazı ağıtlar, toplumsal felaket üzerine yakılmıştır. Örneğin Çin kaynaklarından anlaşıldığına göre; Hunlar, Gansu eyaletindeki Tsilen-şan dağından ayrıldıktan sonra ağıt yakmışlardır (İnan, 1995: 50).

Ağıtlarda genellikle ölüm, ölüm nedeni, ölümün nasıl gerçekleştiği, ölen kişinin yaşarken neler yaptığı, geride kalan muratları, ağıt söyleyenin durumu ya da ölü yakınlarının durumu konu edinmektedir. Kimi ağıtlar ise ölünün ağzından yakılır. Bunda da genel olarak yukarıdaki konular işlenmektedir. Ağıtlar sadece birinin ölümü üzerine değil, kimi zamanlar, felaket olduğu kabul edilen olaylar karşısında, söz konusu olay ya da toplumun tamamı üzerine de yakılmaktadır. Büyük bir zelzele sonrası, zelzele üzerine yakılmış veya bu felaketin toplum üzerindeki etkisine atıfta bulunan ağıtlar buna örnek verilebilir.

Hemen hemen tüm Türk toplumlarında ağıt geleneği tespit edilmiştir. Ağıt yakılırken kimi toplumlarda, çeşitli davranışlar gözlemlenmiştir. Bunlardan biri, birçok Türk toplumlarında ağıt söyleyen kadınların yüzlerini yırtmaları ve saçlarını yolmalarıdır. Kırgız-Kazakların bazı boylarında kadınlar ağıt yakıp ağlarken ("çoktav" söylerken)

ters oturur (yüzleri duvara bakacak şekilde), elbiselerini ters giyerlermiş. Bu adet, Kıpçak-Köldönön boyunda da müşahede edilmiştir (İnan, 1998a: 470). Günümüzde, Türkmen ve Yürük'lerde, Güney, Orta ve Doğu Anadolu'da, zayıflamakla beraber eski ağıt geleneğini sürdürenler bulunmaktadır (Elçin, 1990: 4).

BÖLÜM 3: TÜRKLERDE MEZAR KÜLTÜ

Ölülerin, salt çürüyen bir et ve kemik yığından ibaret değil, mistik bir âlemde yaşamlarını devam ettirdikleri düşüncesi, mezarın ölüler dünyasına açılan bir kapı, o dünyada ölünün barınağı olduğu inancının kaynağıdır. Mezarın ortaya çıkışı çok eski zamanlara gitmektedir. Ölüleri gömen ve onlara dinsel ritüeller uygulayan ilk canlıların, 250.000 – 35.000 yıl önce yaşamış neandertal insanı olduğu bulunmuştur (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 50 - 51).

Mezarlıkların kesin olarak varlığından Moustiér kültüründen (M.Ö. 70.000 – 50.000) itibaren söz edilebilir. Ama çok daha eski sit alanlarında, örneğin Pekin'in kuzeyindeki Chou-kou-tien'de, M.Ö. 400.000 – 30.000 arasına tarihlendirilen kafatasları ve alt çene kemikleri bulunmuştur. Ancak bu kemiklerin saklanma amacı tespit edilememiştir (Eliade, 2003b: 22).

Mezarlıkların ölümden sonraki hayata inancın kesin kanıtı olduğu, aksi takdirde cesedi gömmek için katlanılan zahmetin anlaşılmasız bir şey olduğu öne sürülmüş olsa da mezarlar, ölünün anısını yaşatmak ya da gömüldüğü yerin belli olmasını sağlamak amacıyla yapılmış olabilir. Mezar taşları, diğer bütün sanat eserleri ve maddî kültür varlıkları gibi yapıldıkları çevrenin ve ait oldukları dönemin inançlarının, âdet, sanat ve geleneklerinin tarihî, bölgesel ve sosyal koşullarının ortak ürünüdür. Mezarın ait olduğu kişinin kimliği, mevkii ve hayat hikâyesinin yanında; içinde yaşamış olduğu sosyal çevre, dönemin estetik anlayışı ve modası da mezar taşına yansiyabilmektedir. Ancak bu bilgilerin dışında mezar taşları, ölümün algılanışından dini normlara, şefkat duygularından ayrılık acılarına kadar uzanan geniş bir inanç, düşünce, duygu ve zihniyet yelpazesinin yansması olarak ortaya çıkmaktadır. Bu taşlar tarihi belge, mezar taşları, taş işçiliği, süsleme sanatı ve belli bir dönemin duygu ve düşüncelerini yansıtan kültür ve sanat eserleri olarak değer taşır.

3.1. Eski Türklerde Mezar Kültü

Mezar, Türkler' in kutsal saydıkları yerlerden en önemlisidir. Eski Türklerde bir anlamda mezar, ölünün ebedî evi olarak geçmektedir.

Kür kelimesi, Altay dillerinde mezar tanımlaması için en fazla kullanılan kelimelerden biri olmuştur. K r, g r kelimeleri, Osmanlıcada da mezar kelimesi yerine kullanılmıştır. Kuşkusuz bu kelime, Kırgızların değiştirmeden almış oldukları aslı Farsça olan bir kelimedir (Roux, 1999: 294 - 295).

Eski Türklerin ölümden sonra yaşamın devamına olan inançları, onların mezar yapımına son derece önem vermelerini beraberinde getirmiştir. Ölen kişinin maddi durumuna ve sosyal rolüne bağlı olarak, kimilerine anıt niteliğinde mezarlar yapmışlardır. Bu tür mezarlara kurgan adı verilmektedir. Kurganlarda yer alan resimler ve yazılar, ölen kişinin kahramanlıklarının gelecek nesiller tarafından daha iyi algılanmasını sağlamaktadır. Manas Destanında bununla ilgili şu örnek görülmektedir. Kanıkey Hatun, oğlu Semetey'in büyüyüp alp olduğu zaman, babasının gösterdiği kahramanlıkları görmesi için türbenin her tarafına Manas'ın yaptığı meydan savaşlarını resmettirmiştir.

Kimi guruplarda, ölünün zenginliği ve sosyal rolü mezarının şekli konusunda ölçüt olarak alınmaktadır. Heftalitlerde ve Tu-kiulerde, ölen kişinin fakir olması halinde çukurun kapatılmasıyla yetinilmiş; zengin olması durumundaysa cesedinin örtülmesi için üzerine taşlar yığılmıştır. Kuzeybatı Moğolistan'daki Gran  ve Tagan-k l'de basit tümsekler, taşlardan yapılmış bir daireyle çevrilmiş tümsekler, dörtgen biçiminde bir çıkış yeri bulunan tümsekler ve ufak taş yığınlarıyla çevrili tümsekler şeklinde mezarlara rastlanmıştır (Roux, 1999: 298 - 299). Bunların haricinde varlığı çoğu yerde tespit edilen kubbeli mezarlar bulunmaktadır. İşlam mimarisinde görülen türbelerin öncülüğünü, Uygurların Hoo'daki kubbeli anıt mezarlarının teşkil ettiği görülmüştür. Kubbe düşüncesinin Orta Asya'ya nereden geldiği ise bilinmemektedir (Yücel, 2000: 84).

Türkler, mezarlarına "bark" dedikleri küçük bir ev yapmaya  zen göstermişlerdir. Göktürk kağanları ve özellikle K l Tigin için yapılan "barklar", taştan yapılmış ve oymalarla süslenmiş, üzerine yazılar yazılmıştır. Bu evin içinde ayrıca Tanrı'ya sunulan kurbanlar için bir sunak yeri yapılmış ve ölünün bir resmi ile heykeli burada saklanmıştır (Ögel, 2001: 762). Mezarın  zerine oda yapma usul , Anadolu'da da görülür. İbn Batuta, Göynük-Mudurnu arasındaki mezarlar üzerinde barklara rastlamıştır (Eröz, 1992: 86).

Sibirya’da Baykal Gölü çevresindeki topraklarda, M.Ö. 9. – 4. yüzyıllara ait olduğu bilinen gömme yerleri, dünya tarihinde ‘kaplamalı mezarlar’ kültürü olarak adlandırılmış ve insanlığın manevî hazinesindeki yerini almıştır. Hun halkının kültürel uzantılarının ve tarihi göç yollarının parlak kanıtları bu kültürde ortaya çıkmıştır. İç Asya, Kuzey Çin, Altay, Minusinsk, Orta Asya bu kültürün yayılma alanlarıdır. Kaplamalı mezarlar, mükemmel bir şekilde işlenmiştir. Özellikle ‘geyik kaplamalar’ denen ve soylar topluluğunun önemli kişilerinin gömüldüğü bu mezarlar birer sanat eseri sayılmaktadır (Tram-Semen, 2007: 49).

M.Ö. 4. – 3. yüzyıllara tarihlenen Hun kurganlarında mezar odalarına rastlanmıştır. Mezar odalarının güneyindeki küçük odacığa başı doğuya çevrilmiş ceset yerleştirilmiştir. Odaların döşemeleri, duvarları ve tavanı keçelerle, halılarla kaplanmıştır. Mezar sahibinin atları, mezar odasının dışına gömülmüştür. Çoğunlukla mumyalanmış vücutlarına hayali yaratıkların dövmelerinin yapıldığı cesetlerin yanlarında eşleri de bulunmaktadır (Yücel, 2000: 32 – 33). Ayrıca mezarların üzerinde taş yığınlarının olması ve kurban edilen atların başlarının bir sıraya geçirilerek mezarın üzerine dikilmesi, Hun mezarlarının başka bir özelliğidir (Eröz, 1992: 84).

Göktürk mezarlarında öne çıkan özellik, mezarda bir oda yaparak, ölünün katıldığı savaşları, ölünün yaşamını konu alan olayları anlatan türlü resimlerin işlenmesidir (Ögel, 2001: 768; Yücel, 2000: 88). Kül Tigin’ in duvarla çevrilmiş mezarlarının ortasında, üstleri Çin ressamı tarafından resimlerle süslenmiş kiremitlerle kaplı bir tapınak yer almaktadır (Roux, 1994: 232). Göktürklerde de Hunlarda olduğu gibi mezar üzerine dikili direğe at ve koç-koyun kurbanlarının başları asılmıştır (Esin, 1979: 84).

Belirli bir düzeye gelmiş kişiler için yapılan kurgan Oğuzlarda da görülmüştür (Roux, 1994: 231). Oğuzlar ölülerinin eline, içinde nebiz bulunan ağaçtan bir kap yerleştirmiş; bütün şahsi eşyasını getirip, cesetle birlikte odaya benzer çukura koymuş; ölüyü çukurda oturtup üzerini tavanla örtmüşler. Mezarın üzerinde çamurdan kubbe gibi bir tümsek yapmışlar (Eröz, 1992: 85). Makdisi, Kırgızlarda oldukça geniş bir kurgandan söz etmiştir. Guillaume de Rubrouck, Komanların mezar üzerinde büyük bir kurgan inşa ettiğini söylemiştir (Roux, 1999: 300). Kırgız-Nor Gölü çevresinde yaşayan Hoton Türkleri, mezar üzerine toprak yığarak yüksek bir tepe yapmışlar (İnan, 1995: 187).

Anadolu'da Selçuklular döneminde, Oğuzlardaki Türk çadırına benzeyen mezarlar yaygın olarak yapılmıştır (Sümer, 1999: 74).

Hakaslarda, etrafında parmaklık ya da duvar bulunmayan mezarlar görülmektedir. İnançlarına göre, mezarların etrafında parmaklık ya da duvar olması halinde ölü her yıl haraç ödemek zorunda kalır ve dua ya da yemek almaya çıkamaz (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 67 – 68).

Kazaklar arasında, Kıpçak bozkırında, İtil boylarında “çatma ev”, “çatılı mezar” denilen mezar evleri bulunmaktadır. Mezarlar üzerine yapılan bu çatılı evler olsun olmasın, ölen kimse mühim bir kişi ise, bir çukur kazılarak, onun kenarlarından birine bir delik açılmış ve tabut oraya konulduktan sonra çukur toprakla örtülmüştür. Bu yuvaya “koytan” denilmiştir. Bu eski gömme biçimi, Edremit Kızılbaş Türkmenleri tarafından yapılmaktadır (Eröz, 1992: 87 - 88).

Kıpçak mezarlarının bazıları daire, bazıları da dörtken şeklindedir. Rubrouck'un malumatına göre Kıpçaklar, mezarın üzerine kurgan (höyük) inşa etmekte ve ölünün şerefine yüzü doğuya bakan heykelini yapmaktaydılar. Ölen kişi zengin ise, mezarlarının üzerine sivri tepeli türbe yahut tuğladan bir kule, bazen da taştan bir ev yapılmaktaydı (İnan, 1998c: 364 – 365, 368).

Eski Türklerde tek parça bir sütun taş üzerine, ölenin hayatta iken yaptıklarının yazılması ya da resmedilmesi âdetti. Bu taşta “mengü taş” demişlerdir (Gökalp, 19???: 91). Mengü taşlar özellikle hakan soyu mensuplarının mezar külliyelerinde görülmüştür. Bu taşlarda, destan üslubunda alpın hayatını anlatan kaya resimleri bulunmaktadır. Ancak sanatkâr bulunmaz ise, taşların üstünde silah ve mertebe alametleri gözükmektedir (Esin, 1997: 6). Eski zamanlarda Uygurlar, mezarların yanına ölen kişinin özgeçmişini anlatan, üzerinde oyma yazıların bulunduğu mengü taşlar dikerlermiş (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 69). Yazılı taşların yanı sıra, üzerinde yazı değil yalnızca kazınmış resimler bulunan çok daha fazla sayıda mezar taşı mevcuttur. Bana göre, ölüyü ya da savaşlarını temsil eden resimler veya heykeller yapılmıştır. Bu taşların yapım amacı anlatım isteğidir (Roux, 1999: 305). Yazılar, resimler veya karışık halde yazı ve resimler taşıyan dikili taşlar üzerinde damgalar, sırf işaretler, hayvan ve çeşitli eşya resimleri de bulunmaktadır (Roux, 1972: 81).

Mezar üzerine canlı bir ağaç dikme kimi yerlerde gelenek haline gelmiştir. Bu geleneğin bozkırlarda ve yüksek yaylalarda görülen çok eski bir gelenek olduğu düşünülmektedir. Bazı mezar taşları üzerinde, çoğunlukla yedi dallı hayat ağacı tasvirleri görülmektedir (Roux, 1999: 305 - 306). Etnograflar tarafından iyi bilinen hayat ağacı sembolünün yedi dallı olması göğün katları inancıyla alâkalıdır.

3.1.1. Mezarın Gizlenmesi

Orta Asya Türklerinin cenaze törenleriyle ilgili en eski kayıtlar olan Çin kaynaklarına göre; Hunlar ölenleri uzakça bir yere götürürler ve toprağa gömdükten sonra mezarının yeri belli olmasın diye üzerinden atlarla geçerlermiş (Candan, 2006: 431). Mezarın gizlenmesinin en önemli nedenlerinden biri, mezara saldırılmasının bir hakaret sayılması ve buna ölen kişinin maruz kalmamasını sağlamaktır.

Eski Türk geleneklerinde ölen kişinin mezar yerinin belli olmayışının bir başka nedeni, ruhsal varlıkla fiziksel bedenin irtibatının bir an önce kesilmesi isteğidir. Çünkü fizik beden ne kadar çok bu dünyadaki yerinden uzak olursa, ruhun uzaklaşması da o kadar kolay olacaktır (Candan, 2006: 432).

Yapılan çalışmalarda, Kül Tigin ve Bilge Hakan için dikilen anıtların ve yapılan mezarların, herkesin görebileceği yerlerde olmasına karşın, cesetlerinin nerede gömülü olduğu bilinmemektedir. Radloff, bu anıt yerlerinin yuğun yapıldığı yerler olabileceğini öne sürmüştür. Altay dağlarında ve Yenisey boylarında yapılan kazılarda da balbalların bulunduğu yerlerde ceset kalıntılarına rastlanmamıştır (İnan, 1995: 193 – 194).

Türkler ölülerini genelde değerli mallarıyla gömmüşlerdir. Bu, mezar hırsızları için bir fırsat olmuştur. Mezarların gizlenmesi ya da gizli yerlerde mezar yapımının nedenlerinden biri de budur (Ögel, 2001: 763). Tarihi kaynaklarda 1. ve 2. Balkan Seferi'nin nedenlerinden biri olarak, Hun büyüklerinin mezarlarının soyulması gösterilmektedir.

Mezarların gizlenmesinde inançların da etkisi bulunmaktadır. Kimi yerlerde mezarların içinde bir servet yattığının bilinmesine karşın, mezarlara karşı duyulan korku nedeniyle, mezarlıklara girmekten dahi korkulmuştur. Krasnoiarsk bölgesi Tatarlarında mezar

bekçileri dışında kimsenin mezarlıklara girme cesaretini gösteremediği müşahede edilmiştir (Roux, 1999: 102 – 103). Bu toplumda ata ruhlarına karşı duyulan korku ön plandadır. Ancak çoğu Türk toplumunda mezarlıkların dilek yerleri olarak kabul edildiği, mezarlık ziyaretlerinin toplumca önemsendiği, hatta Eski Türklerin mezarlıklarda ölülerine kurban kestikleri ve mezarlıkların birer bayram yeri haline geldiği bilinmektedir. Dolayısıyla söz konusu bölgedeki Tatarların mezarlıklara yaklaşımı farklılık taşımaktadır.

3.1.2. Heykel ve Balbal

Eski Türkler mezarlara mengü taşlar haricinde heykel ve balbal dikmişlerdir. Bazı mezarlara ölenin ve eşinin heykelleri ile balballar; bazılarında ise sadece balbal dikmişlerdir. Mümkün olduğu kadar özenle işlenen mezar heykelleri, ölen kişinin ya da kendi ailesinin bir üyesini; balbal ise, öldürülen düşmanı temsil etmektedir. Mezarlara dikilen heykeller, Orta Asya Türk tipleri hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Paleo-Türk yazıtlarından, heykeltıraşlık çalışmalarının önemi ve bunların Çinliler tarafından yapıldığı öğrenilmektedir. Genel olarak mezar üzerine, kadın ve kocasını temsil eden iki heykel dikilmiştir (Roux, 1999: 306). Kül Tigin'e ait olduğu söylenen, ancak kesinlik kazanmamış bir mezar üzerinde iki heykel bulunmuştur. İbn-i Fadlan, Oğuzların ölen kahramanlarının heykelciğini tahta üzerine yonttuklarını ve bu heykelcikleri mezar üzerine koyduklarını müşahede etmiştir (Roux, 1994: 232 – 233).

Rubrouck'un malumatına göre, Kıpçak – Kumanlar mezarın üzerine büyük bir tümsek yaparlar ve bunun üzerine yüzü şarka dönük, göbeğinin hizasında elinde bardak bulunan bir heykel dikerlermiş (Eröz, 1992: 84 – 85). Yazılı kaynaklara göre bozkırlarda Kumanların yonttuğu binlerce mezar heykeli bulunmaktadır. Ancak bu heykellerin tamamı bulunamamıştır. Bulgaristan, Polonya ve Macaristan gibi Batı'nın uzak ülkelerinde yontulan heykellerden Tuva'da 113, Altaylarda 29, Moğolistan'da 23, Semireçiye ve Kazakistan'ın eyaletlerinde 200'den fazla heykel tespit edilmiştir. Bunların çoğu ilk dikildikleri yerlerde bulunurken, diğerleri Moskova, Leningrad, Alma Ata, Frunze, Dniepopetrovsk müzelerinde saklanmaktadır. Bozkırlarda binlercesi

mevcut olan heykellerin, eskileri Kazakistan gibi doğu yörelerinde, daha yenileri batı yörelerinde bulunmaktadır (Roux, 1994: 232 - 233).

Balbalı heykelden ayıran en önemli özellik, yontulmamış ya da kabataslak oyulmuş kayalar veya tahta kuklalar olmasıdır.

“Balbal” yerine önceleri “sın-taş” kelimesi kullanılmıştır. Çuvaş ve Kıpçak lehçelerinde “sın”, resim, suret anlamlarını taşımaktadır (Eröz, 1992: 84). Falk, Yenisey yazıtlarını tavsif ederken sintaş terimini, “geyik resmi bulunan taş”, “at taş”, “at sureti bulunan taş” anlamında kullanmıştır. Bütün Türk lehçelerinde rastlanan ve temiz Türkçe olduğu anlaşılın sın kelimesi yerine, en eski Türk yazıtlarında bulunan ve Çince den geldiği iddia edilen balbal kelimesinin neden kullanıldığı henüz tam olarak anlaşılmamıştır (İnan, 1998c: 366 – 367). Ancak mezar yapımında Çinli sanatkârlardan yararlanıldığı bilinmektedir. Balbal kelimesinin de Çinli sanatkârlar aracılığıyla sın yerine kullanıldığı düşünölmektedir.

Balbal geleneğine Türk olmayan kavimlerde rastlanmamıştır. Ancak bu gelenek tüm Türk kavimlerinde de bulunmamaktadır (İnan, 1998c: 369). Tu-kiu’lerde bilinen en büyük yapıtın yaklaşık altı yüz balbala sahip olduğu sanılmıştır. Bu balbalların sıralı dizileri kimi yerlerde kilometrelerce uzunluktadır. Bunların en eskilerinin tunç çağında dikildiği düşünölmüştür. Tu-kiu’lerin bilinen birinci yerleşim yeri olan Bugut’ da iki yüz yetmiş balbal sayılmıştır (Roux, 1994: 231). Balbal sayılarının çok olması şüphesiz Türklerin savaşçı bir toplum olmasıyla ilgilidir.

Ruhlarla ilgili inançların uzantısı olarak kabul edilen bu geleneğin temel nedeni, balbalı bulunan ölü nün, ahirette onu öldürenin uşadı olacağı ve cennette ona hizmet edeceği inancıdır. Nitekim Oğuzlar, balbalların cennette kendilerine hizmet edecek olan soylu delikanlılar olduklarına inanmışlardır (Roux, 1999: 171). Diğer neden ise, serseri ölü ruhlarının bir surete sahip olarak, topluma verebileceği zararları önleme çabasındır (Roux, 1994: 218). Gelenek günümüz Uygurlarında mevcudiyetini korumaktadır (Rahman, 1996: 143).

3.1.3. Mezar Buluntuları

Mezarlarda, toplumların kültür kökenlerinin anlaşılmasına yardımcı olacak bulgular elde edilmektedir. Eski Türklerin mezarlarından çıkarılan buluntular, onların etnik yapısının tespitinde öncül rol oynamıştır.

Cazeneuve, ölünün eşyasının gömülmesiyle ilgili olarak, üç olası neden saptamıştır: ölüye ihtiyacı olabilecek nesnelere temin etmek, ihtiyacı olan şeyi aramak için geri gelmesine engel olmak ve canlıları murdar nesnelere kurtarmak (Roux, 1999: 173).

Animizm'e göre; kişinin ruhu ölümden sonra bu hayattaki gibi bir yaşam sürdürdüğü için ölenle birlikte diğer yaşamında ona gerekli olacağı düşünülen eşya, hizmetkâr ya da hayvan gömülmektedir (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 49). Anaerikil aile döneminden başlayarak ruhlara ve cinlere inanmış toplumlar, ileri dönemlerinde bu inançlarının izlerini taşımışlardır. Arkeolojik araştırmalar neticesinde pek çok eski mezarda, cesedin yanına çeşitli araç-gereç konulduğu görülmüştür. Bu uygulama, ölen insanın tekrar dirileceğini ve ruhu vücuda dönünce bu malzemeleri tekrar kullanacağına inanılan animist bir düşünceyi yansıtmaktadır (Rahman, 1996: 142 - 143). Mezarlarda bulunan nesnelere varlığı, ölümden sonraki kişisel hayat inancını göstermekle birlikte, ölen kişinin yaptığı işe öteki dünyada da devam edeceğine kesinlikle inanıldığını kanıtlar (Eliade, 2003c: 24). Bunun yanında Neandertal devri yaşam alanlarında bulunan kimi nesnelere, bu devirde ölüyü iyileştirme çabalarının ya da ölünün ebedî barınağının süslenilmeye çalışıldığı görüşlerinin öne sürülmesine neden olmuştur (Constance, 2004: 10).

Animizm'e göre kişinin gölgesi, sudaki aksi, tasviri ya da kendi eliyle yaptığı araç-gereç veya daima temas halinde olduğu eşyalar onun ruhundan parça taşımaktadır. Bu nedenle, bu tür eşyalar, ölenle, yakılarak veya kırılarak mezara konulur ya da suya atılır veyahut yüksek bir yere asılır. İnanca göre ölü yaşayanlara kıskançlıkla bakar ve eşyasını kullanan birini gördüğünde onu öldürür (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 50). Bu inanışa sahip toplumlar, ölümlerini eşyalarını korok kabul etmişlerdir. Eşyaların kırılması, yakılması ya da bir yere asılarak tahrip olmasının sağlanması ayrıca diğer dünyanın, bu dünyanın tersi olduğu inancına dayanmaktadır. Eğer eşyalar kırılmazsa ölünün öte dünyada eline kırık geçeceğine inanılır (İnan, 1995: 185). Tu-kiuler eşyaları ölü ile yakmıştır. Marco Polo Tatarların, yaktıkları eşyaların dumanı göğe

yükseldiğinde dumanın ölümlere gittiğine inandıklarını belirtmiştir (Roux, 1999: 161, 290). Çin belgelerinde Göktürklerin cenaze törenleri hakkında verilen malumata göre, ölünün bütün eşyaları ve atı yakılmış, kemikler toplanarak gömülmüştür (Ögel, 2001: 760).

Yapılmış kimi arkeolojik kazılarda; toka, levhacıklar, el değirmeni, küpeler, gerdanlıklar, çarıklar, deriden, ipek ve yün kumaşlardan yapılan elbiseler, atların bulunduğu yerde gem, at maskesi¹, eyer tezyinatı, üzengi (İnan, 1998d: 497-499), kupalar, içinde yemek kalıntıları görülen tahta tabak, su testisi, yemek pişirmeye mahsus toprak kaplar, çeşitli hayvan resimlerini ihtiva eden levhacıklar, (İnan, 1998e: 501-502) ölüye öteki dünyada eşlik edeceğine inanılan insan ve hayvan iskeletleri (Roux, 2001: 93) bulunmuştur.

Karasuk kültürüne ait kazılarda M.Ö. 3700 yıllarına ait mezarlarda çanak çömlekler, tarım aletleri, olta iğneleri, delici uçlar bulunmuştur (Yücel, 2000: 18). M.Ö. 1. binyıl olarak belirtilen, Karasuk kültürüyle neredeyse aynı zaman diliminde ve yakın coğrafyada yer almış Şiverskaya kültür dönemine ait mezarlarda, Demir Devrinin kanıtı olarak balta, ok uçları, bıçak, kama vb. el aletleri bulunmuştur. M.Ö. 9. – 4. yüzyıllara ait olduğu bilinen, Sibirya’da Baykal gölünün topraklarındaki gömme yerleri Hun halkının kültürel uzantılarının ve tarihi göç yollarının parlak kanıtları olarak kabul edilmiştir. Bu bölgedeki kaplamalı mezarlarda bulunan el aletleri ve çeşitli eşyalar, çok gelişmiş bir kültürün tablosunu ortaya koymuştur. Bilim adamlarının ortak görüşüne göre, bu kültürde demir işleme uzmanlığının en üst seviyeye ulaşmış olduğu tartışılmaz bir gerçektir (Tram-Semen, 2007: 48 - 49).

1924’ te, Güney Sibirya’da Altay Dağları eteklerindeki Pazırık’ta, M.Ö. 4 – 3. yüzyıllara tarihlendirilen Hun kurganlarında, binlerce yıldan beri bozulmamış insan ve hayvan cesetleri ile halı, kumaş, aplike örtü parçaları ve çeşitli eşyalar bulunmuştur. Bu buluntuların günümüze dek bozulmadan ulaşabilmesinin nedeni, mezarların içine kar sularının dolması ve buzlanmalarıdır. Ancak tabiatta az zarar gören bu mezarlar, mezar soyucuları tarafından tahribata uğratılmış ve eşyaların büyük çoğunluğu çalınmış veya zarar görmüştür. Bu nedenle de mezarlarla ilgili kesin tarihlendirmelerin yapılması

¹ Atların daha hızlı koşmalarını sağlayan maskenin, ölünün seyahatini kolaylaştıracağına inanıldığı sanılmaktadır (Roux, 1972: 76)

güçleşmiştir. Ne var ki, bu soyguncular mezarlardaki atlara dokunamamışlardır. Kurganlardaki Hun yaşamını tanıtan bulgular arasında at koşum takımlarının, küçük heykellerin ve kemerlerin ayrı bir önemi vardır. Bunlar arasında atların başlıklarına, eyer takımlarına takılmış, ağaçtan yapılmış insan başlarını andıran süsler son derece dikkat çekicidir. Kurganlardaki dokumaların, göçebe çadır sanatını süsleyen ve kolay taşınabilecek biçimde oluşları da hemen fark edilmektedir. Ayrıca taştan, pişmiş topraktan, madenden ve kemikten yapılmış eşyalar kurganlarda çok sayıda bulunmuştur (Yücel, 2000: 32 - 34). Pazırık'ta bulunan en değerli eşyalar tekstil eşyalarıdır. Burada bulunan halılar, dünyanın en eski halılarından ve şaşırtıcı bir kaliteye ve güzelliğe sahiptirler. Bu halıların üzerine işlenmiş motifler belli bir yerden getirilmiş örnekler değil, aksine çok yaygın bir geleneğin üretimleridir (Roux, 2001: 93 - 94). Pazırık 2'de, ipekler, kürkler, müzik aletleri, aynalar, giysiler bulunmuştur; Pazırık 4'te ise, İran'dan ve özellikle Çin'den getirilmiş nesnelere bulunmuştur (Roux, 1999: 290).

1865'te Altay yöresindeki Berel bozkırındaki kurganlarda kürk ve ipek parçaları, üzerinde birbirini izleyen kaplan, pars, yaban domuzu figürlerinin yer aldığı bir lahit bulunmuştur. Kırım'da, Ukrayna'da ve Dinyeper nehrinin alt kesimlerindeki bir İskit mezarında, üzerine iki soylu insan figürü işlenmiş bir ayin kâsesi, Ukrayna'da Solokha tepesindeki İskit mezarında ise M.Ö. 4. yüzyılın başlarına tarihlenen bir tarak bulunmuştur. Yine aynı döneme tarihlenen altın bir levha, kan kardeşlik yeminini göstermektedir. Selenga nehrinin Baykal gölü ile birleştiği yerin yakınındaki Noin-Üla'da bulunan 212 kurgandaki gümüş levhalarda hayvan figürlerine geniş yer verilmiştir. Üçayaklı masalar, ağaçtan yapılmış çeşitli eşyalar, tunç kulplu kazanlar, seramikler, cam boncuklar, çubuklar, aynalar, araba tekerlekleri, süs eşyaları da yine bu kurganlarda bulunmuştur (Yücel, 2000: 20, 39, 96).

Bigöl çevresinde Berkkarın denilen yerde açılan 31 kurganda kap kacak, çanak kırıkları, altından yapılmış süs eşyası, demir bıçak, üzerinde aslan resimleri bulunan kemer tokaları, şamdanlar bulunmuştur. Talas kıyısında kazılan 8 kurgandan 7 tanesinde Kırgızların kullanmakta oldukları "şot" denilen kazmaya benzeyen alet, yemek hazırlamak ve hamur açmak için kullanmaya mahsus dört ayaklı masalar, ağaç kabuklarından örülmüş sepetler, beşik parçaları bulunmuştur. Bu beşiklerin şimdiki Kırgızlarda görülen beşiklere benzediği tespit edilmiştir (İnan, 1998d: 500).

Kao-Çe'ler ölümlerini kazılmış bir mezara götürerek, cesedi bunun ortasına yerleştirmiş, yayını eline, kılıcını beline, mızrağını kol mafsalına yerleştirdikten sonra mezara gömmüşlerdir (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 70). Attila'nın mezarında, düşmanlardan alınan silahlar, değerli taşlarla bezenmiş kolyeler, kral saraylarının donatıldığı çeşitli süs eşyaları ve kıymetli taşlarla süslü at takımları; (Kalafat, 1995: 118) Hiong-nu mezarlarında ipek içine sarılmış saç örgüleri, altın, gümüş ve giysiler; (Roux, 1999: 246, 290) Sagay mezarlarında elbiseleriyle gömülmüş cesetler, yemek, rakı, eyer takımları; (İnan, 1995: 186) Uygur mezarlarında ok, yay, giysi, yiyecek ve içecek için kullanılan malzemeler çıkartılmıştır (Rahman, 1996: 142).

Mezarların içine çeşitli eşyalar koymak yanında, Eski Türklerde mezarlara bayrak asma geleneği görülmüştür. Bu gelenek günümüze dek varlığını sürdürmüştür. Türkler, büyük kişilerin mezarlarına bayrak veya daha Eski Türkler at perçemli tuğlar asmışlardır. Kimi yerlerde ise yas evine bayrak asılmıştır. Bayrak asma geleneği, günümüzde Anadolu'da da mevcuttur (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 71).

Mezarlara ölen kişi için değerli sayılan çeşitli eşyaların konulması geleneği Anadolu'da müşahade edilmiştir. Eskiden Silifke Tahtacılarında, ölen Tahtacı gelinleri altın ve zinet eşyası ile gömülürmüş. Akhisar'ın Beyoba Köyünde ise, mezarın toprağı örtülmeden önce, mezara bozuk para atılması, eski tarihli Tahtacı mezarlarının, eski Türk mezarları gibi birer hazine olduğunu göstermektedir (Eröz, 1992: 88).

3.2. Anadolu'da Türk Mezar Kültü

Anadolu Türklerinde de mezarlara karşı büyük saygı duyulduğu bilinmektedir. Hatta aileler veya aşiretler arasındaki kavga ne kadar büyük olursa olsun hasım ailenin mezarlığına saygı duyulur.

Anadolu'yu fetheden Türkler, bir taraftan eski mezar geleneklerini devam ettirirken, bir taraftan da tabii ve tarihi faktörlerin tesiri ile bir takım mahallî tipler meydana getirmişlerdir. İslamiyet'te mezarların üzerine taş dikmek, isim yazmak, ağaç dikmek yasak değildir. Fakat süslü ve dikkat çekici mezarlar yapılması hoş karşılanmamıştır (Karamağaralı, 1972: 2). Buna karşın, Müslümanlığı kabul etmiş Anadolu halkı, mezarların üzerine çeşitli desen, resim, sembol, ölenin ölüm nedeni, sürdürdüğü hayatı,

geride bıraktığı istekleri içeren yazılar işlenmiştir. Çünkü mezarlar, diğer bütün sanat eserleri ve maddi kültür belgeleri gibi, yapıldıkları çevrenin ve devrin inançlarının, adetlerinin, sanat geleneklerinin, iktisadî ve sosyal şartlarının ortak ürünüdür.

Anadolu'da 12. – 15. yüzyıllara ait mezar taşlarının en çok bulunduğu bölge Doğu Anadolu'dur. Bu bölgedeki mezar taşlarının tipleri, ölçüleri, malzemeleri ve süsleme karakterleri Orta ve Batı Anadolu'daki mezar taşlarından farklıdır. İç Anadolu'da ise Sivas ve Tokat mezar taşları birbirini tamamlayan ve eş özelliklere sahip, ayrı bir grup olarak öne çıkmaktadır. Bu bölgelerde mermerden yapılmış olan sandukalar 14. yüzyılın ikinci yarısından kalmaz. Bunların benzerlerine Van Gölü çevresindeki merkezlerde de rastlanır (Başkan, 62).

Anadolu'da, Eski Türk inancının uzantısı olan figürlü mezar taşlarına, başlıca Akşehir, Afyon, Kırşehir, Konya, Sivas, Tokat, Ahlat, Ardahan, Baykale, Bitlis ve Malazgirt'te rastlanmaktadır. Doğu Anadolu'da, özellikle Akkoyunlu ve Karakoyunlular'ın hâkim olduğu bölgelerde koç-koyun, daha az sayıda at ve insan şeklinde mezar taşları bulunmaktadır. Mezar taşlarındaki tasvirlerde, Şamanist Türklerde de varlığı tespit edilmiş bütün kutsal motifler ve damgalar, hayat ağacı¹, çeşitli kuşlar, hançer, kılıç, kalkan, tüfek, musiki aletleri, rozetler vb. maddi kültürel unsurlar yer almaktadır (Gülensoy, 1989: 169). Seyidgazi civarındaki Yağlıbasan köyünün eski mezarlığındaki taşlarda da Şamanizm kalıntısı sayılan ay ve güneş şekilleri mevcuttur (Karamağaralı, 1972: 17). M.S. 4. ve 6. asırlara ait Çin' in Shensi bölgesindeki mezar taşlarında görülen çeşitli rozetler, kâinatın içindeki güneş ve ayı temsil ederler. 8. ve 10. asırlardan kalan Orta Asya mezar taşlarında görülen ve Şaman davullarına çizilen rozetler de yine ayı, güneşi ve kâinatı temsil eden kutsal sembollerdir. Bunlar eski Türk inancının kalıntısı sayılmaktadır. Diğer bir değerlendirmeye göre ise kuş figürlerinin etrafındaki rozetler, göğe yükselen mezar sahibinin ruhunun etrafında dönen gezegenlerin sembolüdür. Bu semboller de eski Türk inancının etkisini gösterilmektedir (Demir, 2005: 165).

¹ Hayat ağacı, Şamanlık geleneklerinin devamı olan bir kompozisyonudur. Mezar taşlarının yan kısımlarında da bazen bir ağacı sembolize eden böyle bir motif bulunmaktadır. Türklerin ongun hayvanlar dışında kullandıkları en önemli bitki motifi "Hayat ağacı" adı verilen bir piktogramdır. Türk destanlarının pek çok bölümünde yer alan hayat ağacı, Altay mitolojisine göre gökyüzüne yükselen çok büyük bir çam ağacıdır. Göklere delip çıkan bu ağacın tepesinde ise Tanrı Bay Ülgen oturmaktadır (Atay, 16).

Anadolu'da mezar ve mezarlıkla ilgili olan yaygın geleneklerden biri de Garibler mezarlığıdır. Bu mezarlıklar bakımsızlık, yorgunluk ve hastalık gibi nedenlerle ölen kişiler, dervişler, yabancılar ve kimsesizler için yapılmıştır. Osmanlı döneminde garib olarak ölen kişilerin çokluğu nedeniyle olsa gerek, defnedildikleri yerlerde apayrı bir mezarlık bölmesi oluşturulmuş ve bu mezarlıklara “garibler mezarlığı” denilmiştir. Garibler mezarlığı çoğu zaman büyük ve olağan bir mezarlığın bir köşesinde yer alır. Eskiden hemen hemen her büyük köy, kasaba veya şehirde bu mezarlıklar yapılmıştır (Baykara, 2004: 97).

Büyük şehirlerde bulunan, 16. yüzyıl öncesine ait Osmanlı mezar taşları ile ilgili genelleme yapmak zordur. Buna rağmen 15. yüzyıl mezar taşlarından hareketle, erken dönem Osmanlı mezar taşlarının en belirgin özelliğinin sadelik olduğu söylenebilir. Bu taşlarda yer alan kitabeler, gömülü olan kişinin kısa kimliğinin dışında, Arapça dualar ve çeşitli telkinler içermektedir. Taşlar genellikle sivri kemer veya baklava şeklinde yontulmuştur. Ancak bu taşlar benzer özellikler taşıyalar da çeşitlilik göstermektedirler. 15. – 18. yüzyıl arasında, Osmanlı mezar taşlarının görüntüsünde önemli bir değişim olmuştur. 16. yüzyıl civarında lokal bir kimlik kazanmaya başlamış, bugün Osmanlı mezar taşı denince aklımıza gelen “tipik” bir anıt türü ortaya çıkmıştır. Bu değişimin “Türkleşme” sürecinin en belirgin unsurlarından biri olduğu düşünülmüştür. 15. yüzyılda nadiren rastlanan 15. - 18. yüzyıl Osmanlı mezar taşlarının şekli, üzerine işlenen semboller sayesinde gitgide kişiselleşmiştir. Bazı mezar taşları, insan büstü şeklinde yapılmıştır. Bu tür bazı taşların başlık ile vücut arasında kalan boyun kısmında rastlanan kolye gibi süslerle, omuz kısmına tekabül eden kitabenin üst kısmındaki madalya, nişan gibi süslemelerle (Eldem, 2003: 37 – 43) ölü hakkında genel bir anlatım yapılmaya çalışılmıştır.

Günümüzde mezar taşlarının yapımında çok çeşitli şekiller kullanılmaktadır. Bu şekiller, ölen kişinin ekonomik durumu, sosyal statüsü, inanç şekli, kültürel kökeni gibi değişkenlere bağlı olarak farklılık göstermektedir. Mezar yapımında genel olarak beyaz mermer kullanılmaktadır. Taşlarda, özellikle ölünün künyesi ve Fatiha istekleri belirtilmektedir. Bunların haricinde isteğe göre farklı sözler yazılmakta, çoğunlukla lale ya da gül olmak üzere çeşitli motifler işlenmekte, kişinin ölüm nedenini ya da mesleğini belirten resimler yapılmakta veya ölünün fotoğrafı yerleştirilmektedir. Günümüz

Anadolu mezar taşları, boyutları bakımından her yerde farklılık taşımaktadır. Bunda kültürel unsurların oynadığı rol kadar, sosyal değişimin getirileri etkilidir.

3.3. Mezar Ziyareti ve Mezarlıkta Dilek Dileme

Eski Türklerde mezarların kutsal yerler olduğu ve toplumsal hayatta her an ön planda oldukları, hatta kurban sunularında bile mezar yerlerinin kullanıldığı, bu dünya ile iç içe olduğuna inanılan ölüm ötesi hayatta mezarların barınak olduğu daha önce belirtilmiştir. İslamiyet'e göre ise kabir ahiret hayatının başlangıcı olarak önem arz etmektedir. Kabirdeki ölü, kendini ziyarete gelenleri tanır. Bunun için kabirde bulunan ölümlere selam vermek sünnettir (Durdu A. ve Durdu B., 2005a). İslamiyet mezarların kutsal yerler kabul edilmesini hoş karşılamamaktadır. Ancak günümüzde mezarlıkların özellikle dilek dileme yerleri olarak kabul edilmesi, Anadolu'da sıkça görülen bir anlayıştır. Bu, eski Türk inançlarının günümüzdeki izleridir. Söz konusu eski inançlar, zaman içinde kabul edilen inançlarla birleştirilmiş, en sonunda da İslami veya etkisi altına girilmiş başka dinlere ait varyantlar türetilmiştir.

Mezarlıklarda dilek dilemenin temelinde Animizm inancı yatmaktadır. Doğadaki nesnelere insan ruhuna benzer ruhlar taşıdıkları inancı, ilkel bir din olan Animizmde (Rahman, 1996: 142) ölümün ebedî yok oluş olarak kabul edilmemesi ile ilgilidir. Animizm'e dayanan başka bir inancıya göre, ölen kişinin ruhu doğada her hangi bir varlıkta yaşamını devam ettirmektedir. Örneğin, Çerkesler'de armut ağacının sığırların koruyucusu olduğu; Kırgızlar'da elma ağacının, Yakutlar'da karaçamın kadınlara doğurganlık verebileceği inancının kaynağı, ata ruhlarının buralarda bulunduğu düşüncesidir (Kalaycı Durdu ve Durdu, 1998: 49). Bu inançlar doğrultusunda insanlar kimi istekleri için mezarlara yönelik, ata ruhlarından yardım istemişlerdir. Mezarlıklar dilek yeri olarak kabul edilmiştir. Çocukları olmayan kadınların, mezarlıklarda dilek dileyerek bu isteklerine erebileceği düşüncesi ve günümüzde de görülen yatırlara gidilerek birçok konuda dileklerde bulunulması, bu inancın uzantısıdır.

SONUÇ

Tarih boyunca, birçok kültürel olgu gibi ölümün de toplumdaki yeri ve algılanışı dönüşüm göstermiştir. Ölüm, eski inançlara göre toplumsal hayatta merkezi bir yer işgal etmiştir. Ölüm ile kişiliğin ortadan kalkmayacağına olan inanç, yaşayanlar ile ölümler arasında majik bağın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Yaşayan kişiler ölümlerine karşı kendilerini sorumlu hissetmiş, buna bağlı olarak çeşitli davranışlar edinmişlerdir. Bu davranışların kimi ferdi iken, kimi toplumsal nitelik taşımaktadır.

Toplumun üyelerini bir araya getiren diğer olaylarda olduğu gibi, ölüm geçiş döneminde de üyeler arası sosyal, psikolojik ya da maddî paylaşımın arttığı, ilişki düzeylerinin yükseldiği görülmektedir. Çünkü böyle zamanlarda üyeler, günlük hayattaki görevleri dışında sorumluluk yüklenmektedir. Üyenin birincil sorumluluğu, diğer üyelerle bir arada bulunmaktır. Birliktelik, beraberinde paylaşımı getirmektedir.

Ölüm geçiş döneminde toplumsal dayanışma ön plana çıkmaktadır. Sosyalleşmenin yüksek dereceli göstergesi olan dayanışma, toplumun sahip olduğu kültürel yapının uzantısıdır. Ölüm geçiş döneminin başlangıcından bitimine kadar, hatta devamında da görülen âdetler, sosyal normların şekillendiren etkenler arasındadır. Sosyal normlar, fertlerin davranışlarının başkaları tarafından nasıl değerlendirileceğini işaret etmektedir. Bunlar, aynı zamanda sosyalleşebilmenin de göstergeleridir. Sosyalleşmenin en belirgin özelliği, ferdin diğer fertlerle ve sosyal gruplarla dayanışma ve işbirliği içine girebilmesidir. Bireyin sosyal alanda yer alarak, toplumla bütünleşme ve belirli sorumlulukları yerine getirmesi, sosyalleşmeyi kolaylaştırmaktadır. Sosyalleşme sürecinde, sosyal alanda yeteri kadar yer almayan bireyler toplum üyeliğini kazanamamaktadırlar. Bu nedenle kişi, toplum dışına itilebilmekte, yabancılaşabilmektedir.

Fertlerin sosyal normları elde etmeleri, toplumun bir üyesi haline gelmeleri, ortak kültürü taşımaları ile mümkündür. Fert, kültürü hazır olarak toplumda bulmakta ve toplumun bütününe ait kültürün, öğrenme ve sosyalleşme sayesinde alıcısı durumuna geçmekte; kültür taşıyıcısı niteliğiyle sosyal mirası genç kuşaklara aktararak, toplumun sürekliliğinin sağlanmasına katkıda bulunmaktadır. Toplumun sürekliliğinin sağlanması yanı sıra kültür, sosyal bütünleşmeyi sağlayan, pekiştiren ve koruyan bir faktör

olmaktadır. Buna göre, belli günlerde inanç ya da geleneklerden ileri gelen uygulamalarla, toplumsal bütünleşmeye bağlı olarak dayanışmanın gerçekleştirildiği uygulamalar görülmektedir. Ölüm olayı etrafında şekillendirilmiş ölü aşı, cenaze evine yemek götürme, cenaze evinde ölenin yakınlarına özellikle psikolojik destek sağlamak için konaklama veya başsağlığı dileme, sosyalleşmenin sonucu olarak toplumsal dayanışmaya örnek olarak sunulabilir.

Türkler tarih boyunca, yaşam tarzlarına bağlı olarak coğrafi hareketlilik gerçekleştirmişlerdir. Yer değiştirme ile, yoğun olarak kültürel etkileşime girmişlerdir. Karşılaştıkları yeni toplumlarla kültürel alışverişe girmişlerdir. Yeni kültürel unsurlar edinmeleri yanında, eski kültürel unsurlarını da taşımaya ya da yenileriyle kaynaştırarak uygulamaya devam etmişlerdir. İçinde inançsal öğeler taşıyan bu unsurlar zamanla toplumsal ihtiyaç haline gelmiş ve nedeni sorgulanmaksızın ihtiyaçlar karşılanmaya çalışılmıştır. Nitekim İslamiyet’i kabul eden Türklerde de bu görülmektedir. Eski inancın gerekleri, İslamiyet ile uyumlulaştırılarak günümüzde yaşatılmaya devam etmektedir. Ölüm etrafında gerçekleştirilen davranışlar, inançlar, tüm yaşamı olduğu gibi ölüm olayını da sarıp sarmalayan Şamanizm’in getirileridir.

Şamanizm’in hâkim olduğu toplumlarda şaman, sosyal bütünlüğün korunmasında önemli bir role sahip olmuştur. Şamanizm kimi yerlerde cinlerle, şeytanla, hastalıklarla, hatta kara büyücülerle savaşım olarak öne çıkmaktadır. Genel olarak şamanın ölüme, hastalıklara, talihsizliğe ve karanlık dünyaya karşı hayatı, sağlığı, ışık dünyasını savunduğu söylenebilir (Eliade, 2003c: 27). Şamanın topluluğun psişik bütünlüğünün korunmasındaki rol buradan kaynaklanmaktadır. İnsanların göremedikleri, dolayısıyla tehlikeler karşısında müdahale edemeyecekleri şeyleri görebilme ve üyeleri bilgilendirme yeteneğine sahip olan şaman, bireylere güven ve teselli verici olmuştur.

Zaman içinde şamanın toplumsal alanda etkinliği zayıflasa da insanlar, korktukları ölüm karşısında Şamanist inançları taşımaya devam etmiştir. Savaşçı ve göçebe hayat tarzındaki Türkler yerleşik hayata geçtikten sonra, kimi eski inançlarını yeni edindikleri din içinde birer batıl inanç olarak göstermektedirler. Günümüzde, Anadolu’da önbelirtilere yönelik tavırlar, kaçınmalar, ölüm sırasında ve ölüm sonrasında gerçekleştirilen ritüeller, birer batıl inanç olarak yaygın bir biçimde görülmektedir. Hurafe olarak nitelenen batıl inançlar, her ne kadar boş inanç olarak telaffuz edilse de,

çalışmamızda görüldüğü gibi eski inançlara bağlı olarak, toplumsal ihtiyaç haline gelmiş ve uygulama alanı bulmuştur. Toplumlar yeni kimlikler edindiklerinde, eski kültürlerini tamamen terk edememektedirler. İslamiyet’i ya da başka dinleri kabul etmiş Türkler kültürel genlerinde saklı olan, yaşamlarının her safhasında yer alan inançları sürdürmüşlerdir.

Ölüm olayı ile ilgili batıl inançlardaki öte yaşam anlayışında, Şamanizm ve atalar kültürünün büyük etkisi vardır. Orta Asya Türkleri, ata ruhlarının, kendilerini sosyal hayat haricinde düşmana karşı savaş alanlarında da koruduklarına inanmışlardır (Kalafat, 1995: 128). Son derece gelişmiş bir ruhsal kültüre sahip Eski Türkler, ruhsal dünya ile iç içe yaşamayı normal bir yaşam biçimi olarak benimsemişlerdir. Ruhlardan yardım isteyebildikleri gibi, hastalık ya da diğer olumsuz durumların, kötülük yapan ruhlardan geldiğine inanmışlardır.

Ruhların topluma rehberlik ettiğine ve tüm toplumu bir arada tuttuğuna inanan Eski Türkler, ata ruhlarına büyük saygı duymuşlardır. Babalar hukukunun inanç sahasında atalara saygı da görülmektedir. Türkler’deki atalar kültürüne, sosyal ve iktisadî şartların etkisi büyüktür. Atalara duyulan saygının büyüklüğü, mezarlarına yönelik yapılan tecavüzlerin ağır şekilde cezalandırılmasından da anlaşılmaktadır (Kafesoğlu, 2002: 304). Atalar kültürünün günümüze yansımış çoğu unsuru örneklerle gösterilmiştir. Toplumda yaşlılara saygıyla, yaşam, yaşlılık ve ölüm gibi kavramların arasında bağlantı bulunmaktadır. Birer ölü adayı olarak görülen yaşlılara karşı olduğu gibi, sosyalleşme sürecinin kültürel kazanımları ile, ata ruhlarına karşı sorumluluk duyulmaktadır. Nitekim günümüzde ata ruhlarına karşı sorumluluk taşımaya atıfta bulunan deyimler günlük hayatta sıkça karşımıza çıkmaktadır.

Atalar kültürüne sahip toplumlarda, atalara tapınmanın varlığına değinilmiş olsa da bu, Türklerde görülmemektedir. Türkler, ata ruhlarının yaşamları üzerindeki etkilerine inanmakta, ancak onları Tanrı (-lar) olarak görmemektedirler. Atalar kültürü sosyal kontrolün sağlanmasında etkin olmuştur. Ata ruhlarına karşı duyulan saygı ve korku, toplumsal düzenin şekillenmesinde ve devamlılığında rol oynamıştır. Ölen kişilerin anılması, toplum içinde ideal görünen kişilerin manevî varlıklarının devam ettirilmesini ve bu ideal kişiliklerin gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlamıştır.

Atalar kültürüne sahip toplumlarda insanlar yakınlarının ölümü ile onlardan daimî olarak ayrıldıkları inancını taşımamaktadırlar. Buna bağlı olarak bazı batıl ve dinî inançlar, kültürel ve bilimsel unsurlar, dinî formlar içinde biçimlendirilmiştir. Eski Türklerin inanç biçimleri içinde yer alan ölüm anlayışı, ölen kişilerin bu dünya ile bağlantılarının kopmadığı, ayrıca bu dünyadakine benzer bir hayatları olduğu inancı etrafında şekillenmiştir.

Çalışmamızda yer alan ‘ölüm öncesi’ başlığı altındaki önbelirtiler ve kaçınmalar Şamanistlerce, ruhların ve nesnelere ölümüne işaret ettikleri olaylar ya da davranışlardır. İslamiyet’in reddettiği bu önbelirti ve kaçınmaların, Anadolu’nun birçok yerinde yapılan araştırmalarla, günümüzde sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Aynı eğilim, ölüm sırasında insanların ölümüne karşı verdikleri tepkilerde, ölü etrafındaki uygulamalar hakkında taşıdıkları çeşitli inançlarda, ölünün defnedilmeye hazırlanışı ve defnedildiği esnada görülen çeşitli davranışlarda ve inanmalarda, ölüm sonrasında yapılan işlemler ile mezar anlayışında da karşımıza çıkmaktadır.

Türklerin mezar ya da mezarlık anlayışlarında da eski inançlarının izleri görülmektedir. İslamiyet’e göre yanlış kabul edilmesine karşın, kimi yerlerde mezarların şekilleri son derece önemsenmektedir. Anadolu’daki mezarlar hakkında yapılan çalışmalar bunu göstermektedir. Mezarlar ölünün öte dünyadaki evi gibi algılanmaktadır. Buna bağlı olarak, kimi yerlerde mezar saçısına önem verilmektedir.

Öteki dünyada, kişinin bu dünyadaki durumundan daha zayıf ya da daha güçlü bir yaşam oluşturulmaz. Kişi bu dünyada sahip olduğu her şeye diğer yaşamında sahip olabilir ve çoğaltabilir. Bu anlayışa bağlı olarak Eski Türkler diğer dünyada, yaşam için gerekli olan nesnelere ölü gömülürken beraberinde gömmüşlerdir. Böylece kişinin öte yaşam alanı oluşturulmaya çalışılmıştır. Benzer davranışa Anadolu’da da rastlanmıştır. Bunun yanı sıra, Eski Türklerde görülen mezar üzerine çeşitli semboller işlenilmesi de Anadolu mezarlarında görülmektedir. Hatta bu semboller içinde, eski inançlarda kutsallık atfedilmiş nesnelere motiflerine rastlanmıştır. Mezarlıklarda ya da türbelerde dilek dileme davranışı da Anadolu’da hurafe olarak sıkça görülmektedir. Bu davranışlar, yukarıda da anlatıldığı gibi eski inançların uzantılarından başka bir şey değildir. Bu da zamana ve sosyal değişime rağmen kültürün devamlılığına işaret eder.

Ölüm geçiş dönemi içinde yer alan cenaze törenlerinde fertler ortak inanış ve uygulamalarla, kolektif iradeyle bir araya gelmektedirler. Neyi, nerede, ne zaman ve nasıl yapacakları hakkında ortak fikirlere sahip olan toplum üyeleri, bu tür törenlerle bir arada yaşama, en önemlisi de dayanışma imkânı bulmaktadırlar. Sosyal hayata uyum sağlanmasında etkisi olan âdetlerin gerçekleştirilmesi ile sosyal mesafe, fert ile sosyal gruplar arasında açılmamakta, böylece sosyal bütünleşme zedelenmemektedir. Sosyal çevrenin yönlendiriciliği ile meydana gelen ve çevre tarafından öğretilen davranışlara sahip fertlerin, herhangi bir grup faaliyetine katılmasına yönelik kendinden beklenen uygun rolden ve ilgili normlardan haberdar olmaları, onların yabancılaşmasını önlemektedir.

Her ne kadar sosyal kontrolün etkin olduğu toplumumuzda sosyal bütünleşme korunmaya çalışılsa da gelenekler, değişen dünya şartları ile uyumlulaştırılmaktadır. Çoğu bireyinin cemiyet yaşamına geçtiği toplumumuzda, sosyal normlara göre sapkın davranışlar görülebilmektedir. Yeni ihtiyaçlar karşısında örf ve âdetler, bireysel tercihlere göre işlerlik bulmaktadır. Ancak bu, sosyal normların tamamen terk edildiği anlamına gelmemektedir.

Çalışmamızda, günümüzde hurafe diye nitelenen ve problem olarak kabul edilen kimi davranışların, eski inançların süreklilik kazanmış görüntüleri olduğu belirtilmeye çalışılmıştır. Çeşitli ritüellerin sosyal bütünleşme, sosyal dayanışma ve sosyalleşmedeki rolünün analiz edilmesi amaçlanan çalışmamızda, özellikle Eski Türklerin ölüm etrafındaki inanç ve davranışları dikkate alınmıştır. Bu davranışlarla bağlantılı olan günümüz Anadolu'sundaki örf ve âdetlere de yer verilmiştir. Bununla sosyal değişmeye rağmen kültürün devamlılığı belirtilmeye çalışılmıştır.

Toplumların inançlarına bağlı davranışları değerlendirilirken, kültür kökenleri dikkate alınmalıdır. Bu yapılmadığı takdirde eksik ya da yanlış sonuçlara varılabilir. Kültür kökenlerinin öğrenilmesi toplumsal yapıların anlaşılmasını kolaylaştırmakla birlikte, öğretilmesi halinde sosyal ilişkilerin daha sağlıklı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- AKMAN, Eyüp (2003), “Türk Kültüründe ve Azerbaycan Destanlarında At”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt 11, No 1, Mart, s. 233 – 248.
- ARTUN, Erman (1996), “Çukurova Konar-Göçer Türkmenlerinin Halk Kültürlerinde Eski Türk İnançlarının İzleri”, *1. Akdeniz Yöresi Türk Topulukları, Sosyo-Kültürel Yapısı (Yörükler) Sempozyum Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 25 – 62.
- ATAY, M. Beşir, *Ahlat Mezar Taşları*.
- BAŞKAN, Seyfi, *Karamanoğulları Dönemi Konya Mezar Taşları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- BAYKARA, Tuncer (2004), *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- BORATAV, P. Naili (1999), *100 Soruda Türk Folkloru*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- CANDAN, Ergun (2006), *Türklerin Kültür Kökenleri*, 6. Baskı, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul.
- DEMİR, Mustafa (2005), *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri, Sakarya Kitabevi, Sakarya*.
- DURDU, Bircan (2005), “Muğla Tahtacılarında Ölüm İnançları”, http://www.folklor.org.tr/haber_detay.asp?id=70, 07.02.2008
- DURDU, Aydın ve Bircan Durdu (2005a), “İslamiyet’e Göre Ölüm Ve Ölüm Töreni”, http://www.folklor.org.tr/haber_detay.asp?id=44, 26. 02. 2008.
- DURDU, Aydın ve Bircan Durdu (2005b), “Hindistan'da Ölüm, Ruhgöçü ve Bektaşılık”, http://www.folklor.org.tr/haber_detay.asp?id=40, 09.03.2008.
- ELÇİN, Şükrü (1990), *Türkiye Türkçesinde Ağıtlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

- ELDEM, Edhem (2003), “Osmanlılar ve Ölüm – Mezar Taşları”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Tarih Vakfı Yayınları, Sayı 110, Ankara, Şubat, s. 41 – 55.
- ELIADE, Mircea (1999), *Şamanizm – İlkel Esrime Teknikleri*, Çev., İsmet Birkan, İmge Kitabevi, Ankara.
- ELIADE, Mircea (2003a), *Dinler Tarihine Giriş*, Çev., Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- ELIADE, Mircea (2003b), *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I –Taş Devrinden Eleusis Mysteria’larına*, Çev., Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- ELIADE, Mircea (2003c), *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi – Muhammed’den Reform Çağına*, Çev., Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- ERÖZ, Mehmet (1992), *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevîlik Bektaşîlik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- ESİN, Emel (1997), *Türk Kültür Tarihi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- ESİN, Emel (1979), *Türk Kozmolojisi: İlk Devir Üzerine Araştırmalar*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.
- GÖKALP, Ziya (19??), *Türk Medeniyeti Tarihi*, Sadeleştiren: Yalçın Toker, Toker Yayınları.
- GÖMEÇ, Sadettin (1998), “Şamanizm ve Eski Türk Dini”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 4, s. 38 – 50.
- GUMILEV, L. N. (2002), *Eski Türkler*, Çev., D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- GÜLENSOY, Tuncer (1989), *Orhun’ dan Anadolu’ya Türk Damgaları*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul.
- GÜNAY, Enver (1998), *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- İNAN, Abdülkadir (1976), *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

- İNAN, Abdülkadir (1992), *Manas Destanı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- İNAN, Abdülkadir (1995), *Tarihte ve Bugün Şamanizm - Materyaller ve Araştırmalar*, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- İNAN, Abdülkadir (1998a), “Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, *Makaleler ve İncelemeler*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 462 – 479.
- İNAN, Abdülkadir (1998b), “Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 268 – 273.
- İNAN, Abdülkadir (1998c), (W. Barthold’dan aktaran) “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair”, *Makaleler ve İncelemeler*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 362 – 386.
- İNAN, Abdülkadir (1998d), “Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları”, *Makaleler ve İncelemeler*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 497 – 499.
- İNAN, Abdülkadir (1998e), “Türkistan’da ve Altaylar’da Son Yıllarda Yapılan Arkeoloji Araştırmaları”, *Makaleler ve İncelemeler*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 500 – 506.
- İNAN, Abdülkadir (1998f), “Altayda Pazırık Kazısında Çıkarılan Atların Durumunu Türklerin Defin Törenleri Bakımından Açıklama”, *Makaleler ve İncelemeler*, Cilt 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 261 – 268.
- JONES, Constance (2004), *Huzur İçinde Yatsın – Ölüme Dair Her Şey*, Çev., Mehmet Gürsel, Dharma Yayınları, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İbrahim (2002), *Türk Milli Kültürü*, 22. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1980), *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları: 367, Ankara.
- KALAFAT, Yaşar (1995), *Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı No: 112, Ankara.

KALAYCI DURDU, Bircan ve Aydın Durdu (1998), “Geçmişten Günümüze Ölüm Adetleri ve Kemaliye Köyünde Ölüm”, *Türk Halk Kültürü Araştırmaları 1997*, Kültür Bakanlığı HAGEM Yayınları, Ankara, s. 47 – 74.

KARAMAĞARALI, Beyhan (1972), *Ahlat Mezartaşları*, Güven Matbaası, Ankara.

KIRBAÇ, Selçuk (1999), *Dedem Korkut*, Şule Yayınları, İstanbul.

KOÇ, Turan (1991), *Ölümsüzlük Düşüncesi*, İz Yayıncılık, İstanbul.

KUR’AN-I KERİM

MEREDİTH, G. (1972), “Orta Asya Türklerinde Manihailik”, *Türk Kültürü El-Kitabı*, Cilt 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s: 148 – 163.

MURATOĞLU, M., Y. Kalafat, C. Türkeroglu (1996), *Türk Halk İnançları – Özbekistan-Anadolu Karşılaştırmaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.

ÖGEL, Bahaeddin (2001), *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Genişletilmiş 4. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.

ÖRNEK, S. Veyis (1971), *Anadolu Folklorunda Ölüm*, Ankara Üniversitesi Yayınevi, Ankara.

ÖRNEK, S. Veyis (2000), *Türk Halkbilimi*, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Hagem Yayınları, Ankara.

ÖZ, Nedim (1995), *İlgin’ in Tekke Köyündeki Manevi Halk İnançlarına Sosyolojik Bir Yaklaşım*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

RAHMAN, Abdulkerim (1996), *Uygur Folkloru*, Çev., S. Yalçın ve E. Emet, Halk Kültürleri Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

ROUX, Jean-Paul (1972), “Türk Göçebe San’atının Dini Bakımdan Anlamı”, *Türk Kültürü El Kitabı*, Cilt 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

ROUX, Jean-Poul (1994), *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul.

- ROUX, Jean-Paul (1999), *Altay Türklerinde Ölüm*, Çev., Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- ROUX, Jean-Paul (2001), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çev., Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- SCHUYLER, Eugene (2003), *Türkistan Seyahatnamesi*, Çev., Kolağası Ahmed, Tatav Yayınları, İstanbul.
- SÜMER, Faruk (1999), *Oğuzlar –Türkmenler*, 5. Basım, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- TOGAN, A. Z. Velidi (1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş - En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, Cilt 1, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- TRAM-SEMEN, Sofi (2007), *Atalarımız Hunlar*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- TÜRKMEN, Fikret (1995), *Manas Destanı ve Anadolu'daki Bazı Âdet ve İnanmalarla İlişkisi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, s. 259 – 267.
- URAZ, Murat, *Türk Mitolojisi*, Düşünen Adam Yayınları.
- YILDIRIM, Dursun (1998), *Türk Bitiği*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- YÜCEL, Erdem (2000), *İslam Öncesi Türk Sanatı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

ÖZGEÇMİŞ

Özlem ÖLMEZ, 21.11.1982'de Sivas'ta doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini İstanbul'da tamamladı. 2001 yılında Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde Lisans öğrenimine başladı. 2005 yılında Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nden mezun olup, aynı sene Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans öğrenimine başladı.